

Opracowanie zrealizowane na zlecenie
i ze środków budżetowych
Departamentu Turystyki
Ministerstwa Rozwoju, Pracy i Technologii

Ministerstwo Rozwoju,
Pracy i Technologii

Ekspertyza na temat wytycznych w zakresie zrównoważonej turystyki

Dr hab. Agnieszka Niezgoda
Katarzyna Janczak
Krzysztof Patelak

ACTIV
Group

Łódź, grudzień 2020 r.

Dr hab. Agnieszka Niezgoda – Kierownik projektu
Katarzyna Janczak, Krzysztof Patelak

Ekspertyza na temat wytycznych w zakresie zrównoważonej turystyki

Ministerstwo Rozwoju,
Pracy i Technologii

Zamawiający:
Ministerstwo Rozwoju, Pracy i Technologii
Departament Turystyki

ACTIV
Group

Realizacja: Activ Group,
ul. Staszica 10A/43, 99-300 Kutno
tel. +48 603 96 25 69
e-mail: activ_group@onet.eu

SPIS TREŚCI

I.	Wstęp - Istota turystyki zrównoważonej na obszarach przyrodniczo cennych.....	4
II.	Założenia teoretyczne i metodyczne	6
2.1.	Turystyka zrównoważona a inne formy turystyki – założenia teoretyczne	6
2.2.	Założenia metodyczne opracowania	7
III.	Wyniki badań	9
3.1.	Rekomendacje dla obszarów chronionych – zagadnienia ogólne.....	9
3.2.	Przykłady rozwiązań w zakresie turystyki zrównoważonej na obszarach przyrodniczo cennych - studia przypadku	17
3.3.	Szczegółowe rekomendacje dla parków narodowych, ze szczególnym uwzględnieniem Białowieskiego Parku Narodowego (Puszczy Białowieskiej) oraz Tatrzańskiego Parku Narodowego.....	31
3.4.	Analiza przydatności i dostępności wskaźników turystyki zrównoważonej na potrzeby polskich miejscowości turystycznych (ETIS 2016).....	48
3.5.	Propozycja mechanizmu ewaluacji prowadzenia turystyki zrównoważonej	73
3.6.	Ocena możliwości rozwoju turystyki zrównoważonej w dobie pandemii COVID-19.....	79
IV.	Podsumowanie i wnioski	84
V.	Źródła	86

I. WSTĘP - ISTOTA TURYSTYKI ZRÓWNOWAŻONEJ NA OBSZARACH PRZYRODNICZO CENNYCH

Atrakcyjność turystyczna wielu obszarów w Polsce opiera się na wyjątkowych walorach przyrodniczych, które w stosunku do innych krajów mogą stanowić źródło przewagi konkurencyjnej. Duże znaczenie w budowaniu atrakcyjności turystycznej Polski mają zatem obszary cenne przyrodniczo, do których można zaliczyć obszary objęte ochroną prawną o dużej wartości przyrodniczej i wysokiej bioróżnorodności. Występujące na nich walory środowiska przyrodniczego, fauny i flory stanowią podstawowy czynnik rozwoju zrównoważonego oraz zachowania bioróżnorodności, powodując przy tym ograniczenie tradycyjnego, niezrównoważonego przemysłu (Łuszczuk 2010, s. 10). Ustawa o Ochronie Przyrody z dnia 16 kwietnia 2004 r nie definiuje obszarów przyrodniczo cennych, ale wymienia formy ochrony przyrody (rozdz. 2 art. 6 poz. 1), do których należą:

- 1) parki narodowe,
- 2) rezerваты przyrody,
- 3) parki krajobrazowe,
- 4) obszary chronionego krajobrazu,
- 5) obszary Natura 2000,
- 6) pomniki przyrody,
- 7) stanowiska dokumentacyjne,
- 8) użytki ekologiczne,
- 9) zespoły przyrodniczo-krajobrazowe,
- 10) ochrona gatunkowa roślin, zwierząt i grzybów.

Na obszarach przyrodniczo cennych zarówno najwyższą wartością, jak i podstawą działalności gospodarczej jest bogactwo przyrody ożywionej i nieożywionej, a sama działalność nie może naruszać stanu środowiska. Takie podejście determinuje również rozwój aktywności człowieka, która zapewni ochronę środowiska przyrodniczego (Łuszczuk 2010). W definiowaniu obszaru przyrodniczo cennego nie można pominąć aspektu ekonomicznego, co oznacza, że obszary te powinny również służyć rozwojowi społeczno-gospodarczemu.

Aby zapewnić ochronę różnorodności biologicznej turystyka na tych obszarach powinna być zgodna z zasadami wypracowanymi w koncepcji rozwoju zrównoważonego, która zakłada dążenie do spełnienia triady współzależnych celów ekonomicznych, społecznych i ekologicznych,

czego efektem powinno być podnoszenie jakości życia (Nieżgoda 2006; Niezgoda 2020; Awe-dyk, Niezgoda 2018). Zgodnie z polityką państwa zasady zrównoważonego rozwoju przekładać się muszą na różne dziedziny gospodarki. W odniesieniu do gospodarki turystycznej związane są one z koncepcją turystyki przyjaznej środowisku (przyrodniczemu, społecznemu i kulturowemu) a jednocześnie efektywnej ekonomicznie. Założenia te spełnia koncepcja turystyki zrównoważonej.

Według definicji Federacji Parków Narodowych i Rezerwatów Przyrody Europy, **turystyka zrównoważona** to: „każda forma rozwoju turystycznego, zarządzania i aktywności turystycznej, która podtrzymuje ekologiczną, społeczną i ekonomiczną integralność terenów, a także zachowuje w niezmiennym stanie zasoby naturalne i kulturowe tych obszarów” (Parks for life....1994; Zaręba 2000).

Podstawę koncepcji turystyki zrównoważonej stanowi zatem osiągnięcie harmonii między potrzebami turystów, środowiska naturalnego i lokalnych społeczności.

Cele turystyki zrównoważonej na obszarze recepcji turystycznej można pogrupować analogicznie do celów rozwoju zrównoważonego (Nieżgoda 2006, s. 43; Niezgoda 2020, s.4):

- cel ekologiczny: zachowanie naturalnych zasobów dla potrzeb turystycznych, redukcja emisji zanieczyszczeń spowodowanych przez turystykę,
- cel ekonomiczny: zapewnienie dobrobytu ekonomicznego ludności goszczącej turystów, utrzymanie i optymalne wykorzystanie infrastruktury turystycznej,
- cel społeczny: osiągnięcie zadowalających możliwości zatrudnienia w turystyce, zapewnienie wypoczynku miejscowym i gościom, ochrona tożsamości kulturowej ludności miejscowej, wzrost partycypacji ludności miejscowej w polityce turystycznej.

Turystyka zrównoważona powinna zatem minimalizować negatywny wpływ turystyki na sferę przyrodniczą, gospodarczą i społeczną. Dzięki temu turyści mogą korzystać z walorów turystycznych w taki sposób, aby nie nastąpiła ich degradacja i aby można było je zachować dla kolejnych pokoleń. Z punktu widzenia rozwoju turystyki jest to bardzo istotne, bo w momencie, kiedy nastąpi degradacja walorów przyrodniczych, to dany kierunek turystyczny przestanie się rozwijać i turyści przestaną go odwiedzać. Podstawowym problemem wyboru optymalnej drogi rozwoju turystyki jest wybór form turystyki, które mogą rozwijać się na danym obszarze bez szkody dla jego walorów.

II. ZAŁOŻENIA TEORETYCZNE I METODYCZNE

2.1. Turystyka zrównoważona a inne formy turystyki – założenia teoretyczne

Koncepcja turystyki zrównoważonej mylona jest często z innymi formami: ekoturystyką, turystyką przyrodniczą, a nawet turystyką kwalifikowaną czy agroturystyką (Nieżgoda 2008). Utrudnia to opracowywanie planów, strategii oraz wprowadzanie konkretnych rozwiązań związanych z procesami rozwoju w różnych regionach.

W literaturze można spotkać wiele różnych nazw i rodzajów turystyki, które związane są z troską o środowisko przyrodnicze i przyszłość planety. Jednak nie należy ich traktować zamiennie w stosunku do turystyki zrównoważonej. Poniżej zaprezentowano kilka typów turystyki związanych z turystyką zrównoważoną. Rozróżnienie tych form jest niezbędne aby precyzyjnie opracowywać strategie rozwoju i inne dokumenty w skali lokalnej i regionalnej oraz, aby dokumenty te były spójne i mogły się uzupełniać.

W opracowaniach związanych z turystyką zrównoważoną, często występującym pojęciem jest **ekoturystyka** (ecotourism), rozumiana jest jako forma aktywnego i dogłębnego zwiedzania obszarów o wybitnych walorach przyrodniczych i kulturowych, która nie niszczy harmonii ekosystemów przyrodniczych i odrębności kulturowej lokalnych społeczności oraz dostarcza środków finansowych dla ochrony tych elementów. Ekoturystyka uznawana jest za „najczystsza” formę podróżowania przyjaznego środowisku (Weaver 2001, s.15). Warunkiem jej rozwoju jest występowanie obszarów o najwyższych walorach przyrodniczych. Ekoturystyka strzeże ekosystemów, odrębności kulturowej mieszkańców i wpływa na procesy edukacji społeczeństwa a jednocześnie przynosi realne korzyści ludności miejscowej dostarczając środków na ochronę zasobów. Ekoturystyka jest formą turystyki zrównoważonej, ale nie każda forma turystyki zrównoważonej jest równoznaczna z ekoturystyką (Nieżgoda 2006, s. 35; Niezgoda 2020).

Na obszarach przyrodniczo cennych rozwijana jest **turystyka przyrodnicza**, która obejmuje wszystkie aktywności nakierowane na zasoby przyrodnicze, angażując je w jakikolwiek sposób (Machnik 2018). Zatem uważa się, że z tej formy turystyki można korzystać również w środowisku zurbanizowanym, co nie tylko poszerza jej zakres przestrzenny i tematyczny, ale czyni ją bardziej atrakcyjną dla osób zainteresowanych przyrodą. Turyści mogą rozwijać zainteresowania przyrodnicze również w miastach, czy w bliskim otoczeniu miejsca zamieszkania. Turystyka przyrodnicza nie jest synonimem turystyki zrównoważonej.

Rezultatem troski i odpowiedzialności za skutki rozwoju turystyki, zwłaszcza społeczne i kulturowe jest koncepcja **turystyki odpowiedzialnej** (responsible; angepast) oraz **turystyki przyjaznej środowisku** (environmental friendly), w której nacisk położony jest nie tylko na środowisko przyrodnicze, lecz także społeczne i kulturowe, obejmujące wszystkie obszary i sektory turystyki (zarówno obszary „zielone” czyli na przykład chronione i wiejskie, jak i duże miejscowości turystyczne) (Majewski, Lane, 2001). Takie określenia turystyki mają raczej opisowy charakter i nie występują w dokumentach strategicznych i planistycznych.

W odpowiedzi na potrzeby rozwoju turystyki zgodnej ze środowiskiem pojawiają się formy turystyki związane z rolnictwem. Należą do nich: **agroturystyka** (agrotourism), w której gospodarstwo rolne stanowi bazę noclegową oraz główną atrakcję dla turysty, oraz szerzej rozumiana, **turystyka wiejska** (rural tourism, country tourism), której podstawą jest przyjazd na tereny wiejskie. Innymi formami turystyki wynikającymi z potrzeb coraz bardziej wyedukowanego i wymagającego społeczeństwa są formy związane z konkretnymi typami walorów turystycznych: **turystyka kulturowa, przygodowa, kulinarna** i inne.

Jeszcze inny podział turystyki dotyczy **turystyki kwalifikowanej**, która może, ale nie musi być uprawiana w miejscach dysponujących walorami przyrodniczo cennymi. Do form turystyki kwalifikowanej zalicza się turystykę pieszą, rowerową, kajakową, wodną i konną.

Podsumowując należy podkreślić, że **turystyka zrównoważona nie jest odrębną formą turystyki w opozycji do: turystyki kwalifikowanej, rowerowej, wodnej itp.** Turystyką zrównoważoną można nazwać każdą formę turystyki, pod warunkiem, że prowadzi ona do spełnienia współzależnych celów ekologicznych, ekonomicznych i społecznych (kulturowych) (Nieżgoda 2006, Niezgoda 2012a).

Każda z wymienionych form turystyki może być zgodna z koncepcją rozwoju zrównoważonego (Nieżgoda 2004; Niezgoda 2020). Jednak aby **każda forma turystyki, była turystyką zrównoważoną muszą być spełnione następujące warunki: rozwój turystyki musi być właściwie zaplanowany oraz powinien uwzględniać konkretne uwarunkowania danego obszaru.**

2.2. Założenia metodyczne opracowania

Turystyka jest zjawiskiem wielowymiarowym, której problemy badane są na gruncie różnych nauk: ekonomii, geografii, socjologii a także psychologii i filozofii. Jest to zjawisko przestrzenne, społeczne i ekonomiczne, którego rozwój zależy od warunków zewnętrznych, ale także od zachowania człowieka. W opracowaniu wykorzystano: kwerendę literatury z zakresu ekonomiki turystyki, geografii turystyki, socjologii turystyki, a także kwerendę źródeł wtórnych (dane statystyczne oraz strony internetowe jednostek terytorialnych i podmiotów zaangażowanych w rozwój turystyki). W badaniu wykorzystano metodykę badań jakości-

wych. Posłużono się metodą *desk research* czyli analizy sytuacji przy wykorzystaniu danych zastanych ze źródeł wtórnych oraz jakościową analizę treści. Wykorzystano również metodę *case study*, której efektem jest prezentacja 16 przykładów rozwoju turystyki zgodnej z koncepcją turystyki zrównoważonej. Przykłady te dotyczą ciekawych i godnych naśladowania rozwiązań, które wypracowano na poziomie krajów, obszarów chronionych oraz konkretnych rozwiązań dotyczących turystyki zrównoważonej (część 3.2).

Cele badań mają charakter teoretyczny, którym jest ocena stanu bieżącego (diagnoza) problemów turystyki zrównoważonej oraz aplikacyjny, którym jest wskazanie kierunków rozwoju turystyki, aby mogła spełniać warunki turystyki zrównoważonej. Aplikacyjność opracowania wynika z rekomendacji, które zaprezentowano w ujęciu ogólnych wskazań dla obszarów przyjmujących turystów (część 3.1) oraz w ujęciu szczegółowym dla parków narodowych. W kolejnym kroku uszczegółowiono rekomendacje dla wyjątkowo cennych obszarów pod względem przyrodniczym w Polsce: Puszczy Białowieskiej oraz Tatrzańskiego Parku Narodowego (część 3.3). Aplikacyjny charakter badań wynika również z przedstawionej w części 3.4 oceny przydatności i dostępności wskaźników turystyki zrównoważonej zaproponowanych przez Dyрекcję Przedsiębiorczości i Przemysłu (Enterprise and Industry Directorate) przy Komisji Europejskiej w formie projektu nazywanego: „Europejski system wskaźników turystycznych – zestaw narzędzi - dla zrównoważonego zarządzania ośrodkami turystycznymi” („*The European Tourism Indicator System toolkit for sustainable destination management*” – ETIS). Rozwinięciem problematyki monitorowania turystyki zrównoważonej jest propozycja mechanizmu jej ewaluacji (część 3.5). Z uwagi na aktualny problem ograniczania działalności gospodarczej usług turystycznych, a także ogólnych zmian i ograniczeń wynikających z pandemii COVID-19, opracowanie uzupełnione zostało o diagnozę i prognozę problemów turystyki zrównoważonej w dobie pandemii (część 3.6). Całość opracowania kończy podsumowanie zawierające wnioski z badań.

III. WYNIKI BADAŃ

3.1. Rekomendacje dla obszarów chronionych – zagadnienia ogólne

Środowisko przyrodnicze pełni dwojaką rolę w rozwoju turystyki. Po pierwsze, zapewnia walory, atrakcyjność i niepowtarzalność produktu turystycznego (Nieżgoda 2010b), po drugie, odbiera negatywne skutki ruchu turystycznego. Efekty społeczno-ekonomiczne rozwoju turystyki postrzegać można przez pryzmat korzystnych zmian w postaci: wzrostu dochodów z turystyki, wzrostu zatrudnienia, poprawy standardu życia społeczności odwiedzanych, poprawy i rozwoju infrastruktury, rozwoju przedsiębiorczości itd. (Nieżgoda 2006, s. 5). Należy być jednak świadomym występujących także niekorzystnych zjawisk towarzyszących rozwojowi turystyki i miejsc, w których rozwój ten następuje. Dysfunkcje turystyki dotyczą w szczególności zjawisk o charakterze przestrzennym i społecznym, a przejawiają się niszczeniem krajobrazu i degradacją walorów środowiska przyrodniczego oraz kulturowego. Pamiętać zatem należy, że środowisko stanowi podstawę tworzenia produktu turystycznego, ale jest również otoczeniem dla gospodarki turystycznej przejmując niekorzystne skutki wynikające z jej rozwoju.

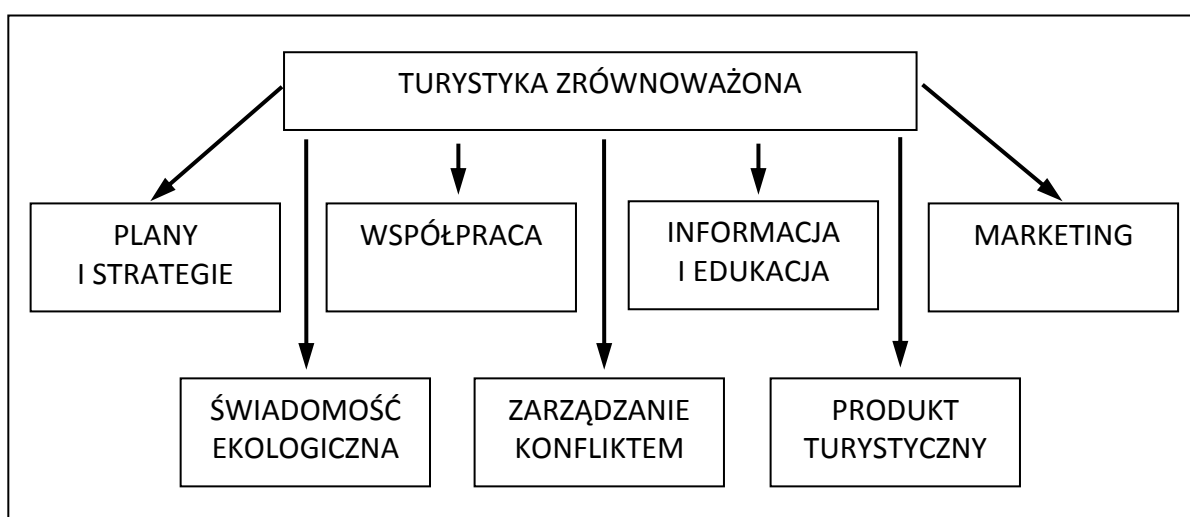
Tam, gdzie dominuje funkcja turystyczna, turystyka pełni rolę priorytetową, ale nie można zapominać o zrównoważonym rozwoju innych sektorów (Nieżgoda 2012). Czasem zamiast traktować turystykę jako dziedzinę która zawsze przyniesie zysk, warto wesprzeć te sektory, które mają tradycje w regionie (np. rolnictwo, leśnictwo itp.). Podstawą powinna być diagnoza warunków przyrodniczych i ocena, która z dziedzin ma mieć charakter priorytetowy. Oceniając je, należy jednak rozważyć, jakie oddziaływania na środowisko miałyby miejsce, gdyby przemysł turystyczny na obszarach przyrodniczo cennych został zastąpiony przez inne dziedziny gospodarki, takie jak rolnictwo i leśnictwo (Eagles, McCool, Haynes 2002). Turystyka na obszarach chronionych może spowodować wyjątkowe szkody, dlatego ważne jest, aby oddziaływania były oceniane jak najdokładniej przed ich wystąpieniem w celu ustalenia, czy są one dopuszczalne. W celu uniknięcia szkód wywołanych nadmiernym rozwojem turystyki przedsięwzięte powinny być następujące działania (Przybylska 2008, s. 224):

- uwypuklenie potencjału otoczenia obszaru chronionego w celu zabezpieczenia w szczególności odpowiednich usług i możliwości aktywności,

- zdefiniowanie roli odgrywanej przez obszar chroniony w rozwoju turystycznym regionu, jego relacji z innymi atrakcjami turystycznymi,
- sporządzenie strategii najkorzystniejszego wykorzystania przyrodniczych i kulturowych zasobów regionu oraz wprowadzenie procedur oceny wpływu na środowisko do wszystkich projektów i programów.

Dla planistów rozwoju i menedżerów turystyki koniecznym zadaniem staje się określenie prognozy zachowania zasobów, którego nieprzekroczenie pozwoli, że dany obszar pozostanie atrakcyjny turystycznie i uniknie procesu dewastacji. W celu utrzymania tych walorów wzrost inwestycji i liczby ludności bardzo często jest efektem niepożądanym. Polityka rozwoju turystyki, w której priorytetowym celem jest zwiększenie liczby turystów w celu osiągnięcia jak największych dochodów, nie jest zgodna z celami rozwoju zrównoważonego (Niezgoda 2012a). Dla regionów turystycznych należy szacować możliwości przyjęcia określonej liczby turystów oddzielnie dla różnych typów środowiska (Tomczyk, Ewertowski 2008, s. 242). Aby zachować zasady rozwoju zrównoważonego, na obszarach przyrodniczo cennych należy dążyć do ich ochrony przy jednoczesnym priorytecie jakości życia poprzez realizację celów ekonomicznych i społecznych. Aby możliwe było osiągnięcie tych współzależnych celów można zaproponować działania obejmujące obszary zagadnień przedstawionych na schemacie 1.

Schemat 1. Turystyka zrównoważona obszary działań w celu ochrony zasobów przyrody i różnorodności biologicznej.

Źródło: opracowanie własne

Podstawowym działaniem, które powinno sprzyjać zapewnieniu długookresowych korzyści z rozwoju turystyki w regionach powinno być przygotowanie planów i strategii. Pierwszym krokiem w procesie planowania dla turystyki jest zdefiniowanie celów i zadań, które powinny odzwierciedlać podstawowy cel obszaru chronionego i stosowne przepisy prawne.

Jednocześnie nie należy pomijać grup interesów związanych z turystyką, co może wyeliminować konflikty w przyszłości. Cele uwzględnione w procesie planowania powinny konkretne i wymierne, dzięki czemu ułatwią podejmowanie decyzji zapewniających odpowiedni poziom, rodzaj i wielkość ruchu turystycznego (Eagles, McCool, Haynes 2002).

Warunkiem jest przyjęcie długiej perspektywy działań, ponieważ skoncentrowanie się na doraźnych celach nie gwarantuje długofalowych strategii niezbędnych do uzyskania przewagi konkurencyjnej. Bez względu na zmiany decydentów, struktur i opcji, plany powinny być wdrażane konsekwentnie. Ważnym warunkiem dla zapewnienia długofalowych celów jest spójność planów, strategii i innych dokumentów na różnych szczeblach: wojewódzkim, powiatowym, gminnym (Awedyk, Niezgoda 2018). Konieczność kompatybilności dotyczy dokumentów tworzonych na potrzeby różnych sektorów aby nie powstawały sprzeczności w wytycznych sformułowanych na potrzeby np. turystyki w stosunku do innych dziedzin.

Podstawowym warunkiem zapewnienia ochrony cennych zasobów środowiska przyrodniczego jest świadomość ekologiczna wszystkich podmiotów związanych z turystyką w regionie: turystów, władz lokalnych, organizacji pozarządowych oraz przedsiębiorców czyli: hotelarzy, restauratorów, gestorów atrakcji turystycznych i przewoźników. Niewłaściwe zachowania podmiotów turystyki w stosunku do ochrony środowiska, powodują jego niszczenie, a następuje to zarówno poprzez brak świadomości ekologicznej, jak też poprzez brak realizacji zachowań proekologicznych, pomimo znajomości problemu. Jeśli jeden z interesariuszy biorących udział w tworzeniu i konsumpcji produktu turystycznego nie będzie postępował zgodnie z wymogami ochrony przyrody, może zniweczyć wysiłki pozostałych (Niezgoda 2011). Ważnym działaniem jest dążenie do zrozumienia przez mieszkańców regionu znaczenia ochrony przyrody i różnorodności biologicznej dla rozwoju obszaru i podnoszenia jakości życia. Dużą rolę w tej kwestii odgrywają inicjatywy i akcje proekologiczne organizowane na poziomie lokalnym. Celem tych działań jest przyciągnięcie turystów o wysokiej świadomości ekologicznej. Należy badać potrzeby tego segmentu turystów w celu dostosowywania oferty dla świadomych ekoturystów zamiast turystów „masowych”, którzy mogą szkodzić środowisku przyrodniczemu. Nie zawsze zwiększenie liczby turystów jest korzystne dla obszarów przyrodniczo cennych (Niezgoda 2012a).

Warunkiem dbałości o zasoby cenne przyrodniczo oraz jakość oferowanych usług turystycznych jest współpraca wszystkich podmiotów współtworzących lokalną ofertę turystyczną, której efektem jest kształtowanie świadomości w zakresie roli turystyki oraz świadomości ekologicznej wszystkich podmiotów współtworzących lokalne produkty. Ze wspólnego uwzględnienia zasad turystyki zrównoważonej powstaje efekt synergii (Eagles, McCool, Haynes 2002). Jeśli wszystkie podmioty zaangażowane w proces tworzenia produktów turystycznych będą dążyć do zachowania zasobów środowiska przyrodniczego, region będzie jeszcze bardziej atrakcyjny pod kątem tych walorów. Przyciągnięcie ekoturystów gwarantuje ochronę przyrody i dochody regionu, które mogą zostać przeznaczone na ich utrzymanie.

Kolejną kwestią współpracy jest kooperacja gmin i współdziałanie zamiast konkurowania w skali lokalnej (Niezgoda 2006). Gminy współpracujące powinny tworzyć jednolity system informacji dla turystów oraz ofertę turystyczną, która uwzględnia wymogi ekologiczne. Turyści nie orientują się często gdzie przebiegają granice podziału administracyjnego a spójne działania są konieczne, aby nie zniweczyć wysiłków gmin sąsiednich.

Złożony charakter celów różnych podmiotów związanych z turystyką zrównoważoną prowadzi do konieczności zarządzania konfliktem.

Na obszarach przyjmujących turystów występują dwa podstawowe poziomy konfliktów (Niezgoda 2006, s. 243; Kowalczyk - Anioł, Włodarczyk 2017, s. 56):

- konflikt pomiędzy celami rozwojowymi turystyki a koniecznością zachowania zasobów środowiska przyrodniczego;
- konflikt pomiędzy różnymi typami aktywności gospodarczej o dostęp do zasobów środowiska.

Konflikty pomiędzy mieszkańcami a turystami zazwyczaj wynikają ze zbyt niskiego poziomu partycypacji w korzyściach z lokalnego rozwoju turystyki. Dlatego niezwykle ważne jest przekazywanie informacji o korzyściach z rozwoju turystyki, a także o korzyściach z ochrony środowiska przyrodniczego. Ważnym działaniem jest prowadzenie akcji informacyjnej np. na potrzeby zachowania różnorodności biologicznej - uświadomienie mieszkańcom znaczenia zachowania dawnych typów roślinności w ogrodach i parkach. Do ogólnych uwarunkowań – potencjalnych przyczyn konfliktów można zaliczyć również sezonowość (kumulację) ruchu turystycznego wynikającą zarówno z cyklu przyrody, jak i organizacji życia społecznego (struktura długiego i średniego czasu wolnego – wakacje, weekendy, dni świąteczne, urlopy, itp.) (Kowalczyk - Anioł, Włodarczyk 2017, s. 63). Zatem ważnym działaniem prewencyjnym jest planowanie rozwoju turystyki w sposób zachęcający do odwiedzin w terminach poza sezonem (obniżanie cen, promocje).

Istnieją dwa podstawowe podejścia do rozwiązywania konfliktów. Jednym z nich jest zrozumienie celów, a następnie ustanowienie systemu zarządzania, który pozwala na realizację celów jednej grupy bez ingerowania w cele innej. Jednak jest to rzadko spotykane ujęcie, ponieważ ochrona przyrody ogranicza możliwości działań różnych grup. Drugie podejście polega na próbie zmiany celów jednej albo obu grup (integracja wartości), gdzie możliwe są różne rozwiązania: od zmuszania jednej grupy do kapitulacji lub przynajmniej kompromisu, do bardziej konstruktywnego podejścia opartego na współpracy (Eagles, McCool, Haynes 2002). Po podjęciu decyzji o tym, jak rozwiązać konflikt, należy podjąć działania i konsekwentnie je realizować w ujęciu długoterminowym.

Korzyści w długim okresie przynoszą informacja i edukacja. Zgodnie z art. 3 pkt. 1 poz. 5 Ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody cele ochrony przyrody są realizowane przez prowadzenie działalności edukacyjnej, informacyjnej i promocyjnej w dziedzinie ochrony przyrody. W odniesieniu do turystyki pojawia się konieczność spójnej kam-

panii informacyjnej na temat ochrony przyrody, zagrożeń ekologicznych, a także konieczności zachowania środowiska przez mieszkańców i turystów. Kampania powinna być jednolita pod względem merytorycznym i technicznym. Infrastruktura związana z informacją turystyczną na terenie obszaru chronionego musi być starannie zlokalizowana, aby uniknąć dysonansu z celami ochrony, a nawet „zaśmiecenia” krajobrazu. Znaki, tablice, informacje związane z turystyką również muszą być bardzo starannie zaprojektowane i powinny odzwierciedlać wartości obszaru chronionego i być wyraźnie zgodne z polityką tych obszarów. Powinny zawierać czytelny przekaz informacyjny o nakazach i zakazach postępowania. Na przykład wielu turystów wchodząc do lasu spuszcza psa ze smyczy nie wiedząc, że na danym obszarze jest to zakazane. W kampaniach informacyjnych powinny być uwzględnione następujące zagadnienia (Eagles, McCool, Haynes 2002):

- wyeksponowanie szkodliwości nieplanowego rozwoju turystyki,
- informowanie o korzyściach z rozwoju turystyki zrównoważonej przez samorząd lokalny – te informacje powinny docierać do przedsiębiorców, mieszkańców (rynek wewnętrzny) jak też turystów i inwestorów (rynek zewnętrzny),
- poprawa wizerunku produktu obszaru oraz produktów tworzonych przez pojedynczych wytwórców – wizerunek usług regionalnych wskazujący na dbałość o ekologię umożliwi pozyskanie klientów (turystów, mieszkańców) o orientacji ekologicznej i zahamuje napływ usług i towarów globalnych, sieciowych, które powodują zaśmiecanie i zanieczyszczanie środowiska,
- eliminacja zbyt wielu ekoetykiety oraz właściwe znakowanie produktów ekologicznych - organizatorzy turystyki czasami skupiają się na doraźnych korzyściach ekonomicznych używając pojęcia „ekoturystyka” lub „turystyka zrównoważona” w celu sprzedaży regionów lub produktów bez zwracania uwagi na fundamentalne zasady rozwoju zrównoważonego (Nieżgoda 2011; Niezgoda, Markiewicz 2018). Ekoetykiety powinny odzwierciedlać rzeczywisty proces powstawania produktu, z kolei zbyt wiele ekoetykiety i moda na dodawanie przedrostka „eko,” powoduje, że takich, oznakowanych różnymi symbolami produktów, jest zbyt wiele i turyści gubią się w gąszczu informacji. Etykiety powinny być czytelne i jednolite w całym regionie. Ekoetykiety powinny podlegać procesowi afiliacji przez instytucje, ale w regionie powinien być wprowadzony ogólny system ujednolicający proces certyfikacji. Dzięki temu będą one czytelne dla odbiorcy.

Wśród systemu informacji ważną rolę odgrywa interpretacja, która polega na przekazywaniu informacji odwiedzającym w taki sposób, aby zachęcić ich do pogłębiania wiedzy na pożądanym temacie. W przypadku terenów przyrodniczo cennych są to informacje o celach, znaczeniu i możliwościach ochrony przyrody. Interpretacja jest więc czymś więcej niż tylko prezentacją danych i faktów, ale obejmuje również ich splatanie, tak aby zwiedzający zrozumieli i docenili wartości, dla których obszar jest objęty ochroną przyrody. W wielu miejscach przy-

watny sektor turystyczny również zapewnia przekazywanie specjalistycznych informacji. Przykładem działań wykorzystujących interpretację dziedzictwa przyrodniczego są:

- system ścieżek przyrodniczych i znaków drogowych,
- spójny zestaw przewodników terenowych, ulotek dotyczących szlaków, map,
- organizowanie spacerów lub wycieczek z przewodnikiem,
- organizowanie interaktywnych pokazów i centrów edukacji.

Ekonomiczne korzyści z turystyki wynikają ze sprzedaży złożonego i heterogenicznego produktu turystycznego, który obejmuje wszystkie usługi i produkty sprzedawane turystom wraz z atrakcjami i walorami regionu. Dla turystyki zrównoważonej ważne jest, aby poszczególne elementy produktu turystycznego odpowiadały założeniom ochrony środowiska przyrodniczego. Dlatego ważne są innowacje ochrony środowiska, które powinny dotyczyć wszystkich rodzajów usług turystycznych tworzących kompleksowy produkt turystyczny (hotele, gastronomia, atrakcje, transport, rekreacja). Dzięki cechom ekologicznym (bezpieczny dla zdrowia, dla otoczenia itp.) kształtowana jest jakość produktu, która może zapewnić zainteresowanie pożądanymi segmentami turystów (ekoturystów). W koncepcji turystyki zrównoważonej ważnym działaniem jest preferowanie produktów miejscowych (Niezgoda 2006, s. 122). Zakupy lokalnie wytworzonych produktów żywnościowych, wyrobów rzemieślniczych i innych artykułów eliminują koszty transportu tych towarów, a także zanieczyszczenie i zaśmiecenie środowiska. Jednocześnie w sferze ekonomicznej przynoszą bezpośrednie korzyści miejscowym przedsiębiorstwom i tworzą nowe miejsca pracy. Kolejnym działaniem jest tworzenie dodatkowych atrakcji wzbogacających ofertę lokalną. Te atrakcje powinny wykorzystywać lokalny kapitał ludzki (nie sprowadzać dodatkowych pracowników aby uniknąć zatłoczenia), a jednocześnie powinny być kreowane w sposób, który „odciągnie” turystów od miejsc o dużej wartości przyrodniczej narażonych na niszczenie przez turystów.

Aby nie powodować negatywnych skutków ekonomicznych związanych z napływem towarów niezbędnych do obsługi turystów należy zminimalizować odpływ przychodów z turystyki (tak się dzieje, kiedy dostawcy towarów i usług turystycznych wywożą dochody poza region). Zatem należy spowodować, aby wydatki turysty pozostały w regionie dzięki maksymalnej lokalnej samowystarczalności. Służy temu zaplanowany system zakwaterowania, gastronomii i atrakcji. Przykładem konkretnych działań mogą być: zapewnienie opcji rekreacyjnych, które zachęcą turystę do pobytu np. w miejscu, gdzie nocuje, a nie korzystania ze szkodliwych form wypoczynku, zachęcanie do konsumpcji lokalnej żywności oraz korzystanie z usług lokalnych przewodników, którzy przekazując informacje uwzględniają wymogi informacyjne w celu ochrony środowiska. Taki spójny system turystyki powinien powodować zrozumienie roli obszaru chronionego w turystyce regionalnej i krajowej. Interesującym rozwiązaniem jest wciągnięcie turystów do codziennych zainteresowań i zajęć lokalnej społeczności z troską o środowisko przyrodnicze zamiast kreowania atrakcji opartych na rozbudowie in-

frastruktury, na przykład, włączenie do oferty w gastronomicznej w pensjonacie dań przygotowanych przez gospodynię, zamiast dań fast food, włączenie turystów w akcję porządkowania zieleni w formie zabawy, przygotowanie prezentacji dla turystów o unikalnych walorach w danej miejscowości w deszczowy dzień itd. (Nieżgoda 2006, s. 122).

Ważnym elementem produktu turystycznego jest infrastruktura transportowa, która na obszarach chronionych zapewnia gościom dostęp i okazję do zrozumienia i docenienia wartości, jakie niesie obszar cenny przyrodniczo. W wielu miejscach transport jest również ważny jako usługa dla lokalnej ludności. Zazwyczaj oznacza to jednak transport zmotoryzowany, który może mieć poważne, negatywne skutki: hałas, zanieczyszczenie i pył mogą zakłócać spokój dzikiej przyrody, niszczyć roślinność i wpływać na jakość wody. Infrastruktura transportowa może również powodować fragmentację ekosystemów i poważnie wpływać na przemieszczanie się dzikich zwierząt. Dlatego też projektowanie, wytyczanie tras i zarządzanie infrastrukturą musi być starannie zaplanowane, tym bardziej, że często istnieje presja na otwarcie jej na publiczne użytkowanie. Na wielu obszarach chronionych system drogowy jest częścią systemu dróg publicznych. Może to powodować problemy z dostępem, kosztami i komunikacją, ponieważ osoby poruszające się po obszarze chronionym mieszają się z ruchem rekreacyjnym parku. Takie sytuacje wymagają starannych negocjacji i planowania rozwoju, tak aby cele obszaru chronionego i jego otoczenia nie były zagrożone (Eagles, McCool, Haynes 2002).

Aby działania odpowiadały koncepcji turystyki zrównoważonej cena produktu musi być odpowiednia (nie poleca się cen zbyt niskich aby nie przyciągać niepożądanych segmentów rynku). Dochód z opłat powinien być przeznaczony na cele związane z ochroną a informacje o takich działaniach powinny być przekazywane w kampaniach marketingowych.

Marketing może wspomóc zachowanie atrybutów biofizycznych i kulturowych obszarów chronionych, eksponując je i przyciągając tych gości, którzy je docenią czyli turystów o dużej świadomości ekologicznej (Nieżgoda 2012). Zmniejsza to negatywny wpływ na obszar chroniony, zwiększa korzyści ekonomiczne oraz prawdopodobieństwo zadowolenia odwiedzających. Informacje o walorach przyrodniczych polegają na przekazywaniu danych, faktów i porad dla zwiedzających dotyczących ochrony przyrody, lokalizacji obiektów, przepisów i informacji na temat odpowiedniego zachowania. Typowymi materiałami służącymi do przekazywania informacji są: ulotki, książki, mapy, strony internetowe, lokalne radio, znaki, punkty informacyjne itd.

Niebezpieczeństwem może być brak spójności w systemie przekazywania informacji w sytuacji, gdy obszary chronione nie dysponują odpowiednimi środkami, aby zabezpieczyć cały system. Wtedy informacje mogą być przekazywane przez podmioty prywatne, warunkiem jest kontrola przez podmioty związane z ochroną przyrody.

Korzyści spójnego systemu informacji dotyczą edukacji, ponieważ odwiedzający mogą być poinformowani o znaczeniu ochrony przyrody i niebezpieczeństwach jakie może powo-

dować niewłaściwe zachowanie turystów. Może to zaowocować przyjęciem przez większą liczbę zwiedzających odpowiednich zachowań, które zmniejszą szkody dla środowiska, a zwiedzającym zapewnią bardziej wartościowe zwiedzanie. Niektóre formy dostarczania informacji są kosztowne, a informacja nie zawsze jest skuteczna. Warunkiem jest aby broszury, znaki i tablice były umieszczone w miejscu, w którym odwiedzający będą zwracać na nie uwagę. Muszą być one przedstawione w języku odpowiednim dla zwiedzających.

Korzystanie z internetu jest bardzo opłacalnym sposobem rozpowszechniania informacji w bardzo szerokim zakresie za niską cenę. W przypadku, gdy obszary chronione nie podają własnych informacji, ryzykują, że inni podadzą informacje niedokładne lub wprowadzające w błąd. Internet prowadzi do zwiększonego zapotrzebowania na wycieczki do bardziej zróżnicowanych miejsc i umożliwia dostarczanie aktualnych, wyrafinowanych informacji bezpośrednio do zwiedzających, przy bardzo niskich kosztach. Ponieważ obrazy w internecie mogą rodzić oczekiwania turystów, co do konkretnego obszaru chronionego, zarządcy obszarów chronionych powinni kontrolować rzetelność przekazu (Eagles, McCool, Haynes 2002). Operatorzy internetu muszą być świadomi tego, co jest przekazywane i muszą być gotowi do spełnienia zgłoszonych oczekiwań przede wszystkim z uwagi na dbałość o zachowanie zasobów przyrodniczych. Dzięki tym nowym technologiom odwiedzający mogą być dobrze poinformowani i mogą wspierać politykę obszaru chronionego.

Wykorzystanie nowych technologii może mieć daleko idące konsekwencje. Na przykład, lokalne hotele, ośrodki wypoczynkowe mogą krzyżować swoje strony internetowe z tymi z pobliskich obszarów chronionych, a tym samym zwiększyć liczbę pobytów krótkoterminowych, co nie zawsze jest korzystne dla obszaru chronionego. Prywatne ośrodki noclegowe, nawet ekoturystyczne mogą wykorzystać doświadczenia kamer internetowych w czasie rzeczywistym (np. dramaty przyrodnicze), aby przyciągnąć gości z całego świata, co też nie powinno mieć miejsca. Zwiedzający mogą pomóc w promowaniu świadomości na temat obszarów chronionych, dostarczając światu informacji o parku podczas jego zwiedzania (Eagles, McCool, Haynes 2002). Zachodzi więc konieczność kontroli przekazu internetowego. Na przykład, niektóre lobby mogą zaprojektować strony internetowe tak, aby wyglądały dokładnie tak, jak w przypadku zarządców obszarów chronionych, a tym samym zapewniać potencjalnym odwiedzającym fałszywe perspektywy zwiedzania. Może zdarzyć się sytuacja, że odwiedzający park mogliby mieć dostęp do zaawansowanych baz danych w terenie, w czasie rzeczywistym, połączonych z mapami georeferencyjnymi. Dzięki temu uzyskają oni natychmiastowe, dokładne informacje na temat lokalizacji i rozmieszczenia dzikich zwierząt, wraz z mapami i zdjęciami. Mogą oni mieć do dyspozycji więcej informacji niż lokalny zarządca obszaru, co postawić go w niekorzystnej sytuacji, jeśli chodzi o kontrolę zachowania gości.

Biorąc pod uwagę ograniczenia obszarów przyrodniczo cennych można wskazać następujące wytyczne dotyczące uzyskiwania korzyści ekonomicznych z rozwoju turystyki (Eagles, McCool, Haynes 2002):

- zwiększanie liczby odwiedzin (turystów) jest ryzykowne, ponieważ może spowodować negatywne skutki dla środowiska przyrodniczego,
- zwiększenie długości pobytu daje więcej możliwości aby sprzedawać lokalne produkty i usługi, a jednocześnie pozwala eliminować negatywne skutki wzmożonego transportu,
- przyciąganie konsumentów, którzy są skłonni ponosić większe średnie wydatki na dzień pobytu pozwala na sprzedaż wyrobów i usług wytworzonych przez społeczność lokalną, a przez to wzrost dochodów w skali lokalnej,
- zapewnienie zakwaterowania w regionie jest opłacalne i przynosi lokalne korzyści. Lokalne zakwaterowanie zwiększa również wydatki na posiłki i może umożliwić przekazanie części dochodów na zabezpieczenie środowiska przyrodniczego,
- duża część działalności turystycznej na obszarach chronionych to intensywna informacja, zatem istnieją możliwości dla usług przewodników, którzy mogą być ogniwem prowadzącym edukację na obszarach przyrodniczo cennych,
- organizacja imprez, w których „gospodarz” (władze parku narodowego lub władze gminy) może prowadzić akcje promocyjne i informacyjne w celu edukacji ekologicznej turystów i mieszkańców,
- zachęcanie do kupowania lokalnych produktów gastronomicznych, co generuje ważny dochód dla mieszkańców, a także eliminuje negatywne skutki spowodowane transportem żywienia z odległych regionów.

Reasumując, głównym zadaniem polityki turystycznej na obszarach cennych przyrodniczo jest zrozumienie relacji turysta-środowisko wtedy, gdy nie ma jeszcze zagrożenia. Akcentowanie wyjątkowości i autentyczności produktu powinno być uważane za silną stronę konkretnego regionu turystycznego.

3.2. Przykłady rozwiązań w zakresie turystyki zrównoważonej na obszarach przyrodniczo cennych - studia przypadku

Przedstawione studia przypadków zostały wybrane w sposób umożliwiający kompleksowe przeanalizowanie stosowania tzw. dobrych praktyk. Dlatego wybrano przykłady dotyczące zrównoważonej turystyki stosowane zarówno na: obszarach przyrodniczo cennych (przykłady 1 - 9), w całych krajach (przykłady 10 - 12) oraz w małych ośrodkach wdrażających oryginalne inicjatywy (przykłady 13 – 16).

Poniższe przykłady dobrych praktyk prezentują ich zastosowanie w układzie „poziomym” jak i „pionowym”. Układ „poziomy” oznacza stosowanie wielu różnorodnych dobrych praktyk na danym obszarze/miejscu (np. kraj, park narodowy), układ „pionowy” oznacza na-

tomiast stosowanie tych samych danych dobrych praktyk (np. korzystanie z ekologicznych miejsc noclegów, brak używanie samochodów) w różnych miejscach świata.

1. Park Narodowy Yellowstone (USA)

Park Yellowstone będący najstarszym parkiem narodowym na świecie stanowi przykład parku, który wraz ze Służbą Parków Narodowych (National Park Service) i we współpracy z partnerami zewnętrznymi wdraża na swoim obszarze rozwiązania ekologiczne w celu łagodzenia zmian klimatycznych. Jednym z realizowanych zadań jest wprowadzenie hybrydowych pojazdów elektrycznych oraz stacji ładowania elektrycznego, dzięki którym park Yellowstone stanie się regionalnym centrum sieci ładowania pojazdów elektrycznych, przyczyniając się tym samym do zmniejszenia emisji gazów cieplarnianych w regionie („Electric Vehicles in Yellowstone”, 2019). Stacje ładowania pojazdów elektrycznych są dostępne w wielu lokalizacjach parkowych, zapewniając darmowe zasilanie każdemu, kto przyjdzie do Yellowstone pojazdem elektrycznym lub hybrydowym. W ramach ekologizacji transportu podjęto następujące działania („Electric Vehicles in Yellowstone”, 2019):

- *Yellowstone Forever*, oficjalny partner non-profit parku, zainstalował jedną z publicznych stacji ładowania w swojej siedzibie,
- *Yellowstone National Park Lodges*, autoryzowany koncesjonariusz obsługujący hotele parku, zainstalował publiczne stacje ładowania w pobliżu kilku hoteli parku,
- Park Yellowstone zainstalował stację ładowania przy jednym z wejść do parku,
- służby parku otrzymały do użytku dwa pojazdy elektryczne, wykorzystywane na jego terenie.

Wśród innych projektów proekologicznych Yellowstone znalazły się („Yellowstone’s 2018 Sustainability Spotlight Projects”, 2019):

- wycofanie ze sklepów na terenie parku plastikowych słomek i zastąpienie ich słomkami wykonanymi z biodegradowalnych kompozytów oraz szkolenia środowiskowe dla ich pracowników,
- eliminacja jednorazowych, plastikowych butelek na wodę i zastąpienie ich łatwo poddającej się recyklingowi puszcze aluminiowej (partnerzy Parku podjęli się wprowadzenia do sprzedaży nowego, lokalnego produktu w aluminiowych puszkach, przypominających butelki),
- wprowadzenie w jednej z lokalizacji parku systemu elektrochemicznej aktywacji wody w celu stworzenia własnych, przyjaznych dla środowiska produktów czyszczących i dezynfekujących.

Do innych, niestandardowych działań, które przyczyniają się do ochrony środowiska naturalnego Yellowstone, należy akcja recyklingu pojemników po sprayu odstraszającym

niedźwiedzie – pojemniki często zaśmiecały ciekły wodne na terenie parku („Bear Spray Canister Recycling”, 2019). Zdecydowano się również na zastąpienie niebezpiecznych i przestarzałych lamp rtęciowych nowymi, bezpiecznymi dla środowiska (Service, 2019). W ramach partnerstwa pomiędzy Służbą Parku Narodowego, a Departamentem Energii obiekty na terenie parku zasilane są energią elektryczną pochodzącą ze słońca (Service, 2019). W Yellowstone wykorzystywana jest również energia wytwarzana przez turbinę wodną („Yellowstone Re-introduces Hydro-electric Power”, 2019). Park Yellowstone oferuje odwiedzającym możliwość zakwaterowania w hotelach spełniających standard Green Seal. Obiekty posiadające ten certyfikat koncentrują się na minimalizacji produkcji odpadów, oszczędności energii, odpowiednim zarządzaniu ściekami oraz zapobieganiu zanieczyszczeniom („Yellowstone News | Lake Hotel Receives Green Seal”, 2015).

Działania realizowane na terenie parku są wynikiem inicjatyw w ramach Yellowstone Environmental Coordinating Committee (YECC) – podmiotu powołanego aby wspólnie realizować cele zrównoważonego rozwoju na terenie parku („Sustainability - Yellowstone National Park”, 2019).

2. Park Narodowy Lake District (Wielka Brytania)

Park został utworzony w 1951 roku w celu ochrony przyrodniczej i kulturowej górzystego obszaru jezior („Official site for the Lake District National Park”, b.d.). W parku podejmowanych jest szereg inicjatyw mających na celu ochronę bioróżnorodności i zachowanie jej dla przyszłych pokoleń („Sustainable tourism initiatives”, b.d.):

- konserwacja ścieżek – część została odbudowana, a dostęp do niektórych został ograniczony, aby ograniczyć wpływ infrastruktury na występującą roślinność („Fix the Fells”, b.d.),
- podnoszenie jakości transportu publicznego w celu zachęcenia do korzystania z komunikacji zbiorowej i ograniczenia liczby samochodów osobowych w parku,
- utworzenie stref ograniczonego parkowania w okolicznych miejscowościach (Elterwater) – rozbudowa parkingu na skraju miejscowości, zakaz parkowania na trawiastych poboczach i w pobliżu domów,
- podnoszenie świadomości ekologicznej turystów – plakaty i ulotki w punktach informacji turystycznej i centrach informacji turystycznej,
- ograniczenie prędkości poruszania się po jeziorze Windermere do 10km/h w celu ograniczenia hałasu generowanego przez łodzie motorowe, zahamowania erozji brzegów, odnowy trzcinowisk oraz zapewnienia lepszych warunków wypoczynku dla kajakarzy i pływaków.

W ramach programu „Go Lakes Travel”, realizowanego we współpracy Rady Hrabstwa Cumbria, Zarządu Parku Narodowego Lake District i organizacji Cumbria Tourism, prowadzono działania obejmujące („Sustainable tourism initiatives”, b.d.):

- utworzenie wypożyczalni samochodów użytkowanych na zasadzie pay-as-you-go i wypożyczalni rowerów,
- rozbudowę bezpiecznych szlaków do użytku pieszego, rowerowego i na wózkach inwalidzkich,
- ułatwienie płatności i przesiadek pomiędzy różnymi środkami transportu dzięki zintegrowanym biletom i zniżkom dla osób przyjeżdżających transportem publicznym,
- ukierunkowany marketing i informację mające na celu zmianę zachowań podróżnych do/z i wokół jezior,
- zapewnienie, aby w miarę możliwości mieszkańcy i społeczności lokalne korzystały z programu.

W parku realizowany jest szereg inicjatyw aktywizujących społeczność lokalną. Na obszarze Lake District utworzono pierwszą na świecie Strefę *Fair Trade* Parku Narodowego (Fair Trade National Park Zone), obejmującą siedem wspólnot fair trade’owych, 171 miejsc pracy, 3 szkoły i 25 miejsc kultury, a także sklepy i punkty gastronomiczne („Fairtrade and the Lake District”, b.d.). W ramach programu *Rusland Horizons* prowadzono działania aktywizujące społeczność lokalną z zakresu rejestrowania, przywracania, zarządzania i celebrowania dziedzictwa, dzikiej przyrody i leśnego krajobrazu obszaru. Współpraca z mieszkańcami obejmuje również finansowanie przez *Lake District Communities Fund* projektów, które są prowadzone przez lub z korzyścią dla społeczności zamieszkujących Park Narodowy Lake District. Działając w dążeniu do celów rozwoju zrównoważonego podejmowana jest także kooperacja ze strażnikami obszaru, współpraca w zakresie polityki planowania oraz wolontariatu („Caring for our National Park”, b.d.).

3. Park Narodowy Teide – Teneryfa, Wyspy Kanaryjskie (Hiszpania)

Park Narodowy Teide jest największym i najstarszym parkiem zlokalizowanym na Wyspach Kanaryjskich, o powierzchni liczącej 190 km². W parku znajduje się wulkan Teide (3718 m. n.p.m.), który wraz z otaczającym go krajobrazem stanowi jedną z największych atrakcji Teneryfy. Należy podkreślić, że obszar ten został uznany za park narodowy w 1954 roku, w roku 1989 przyznano mu Europejski Dyplom Obszarów Chronionych w najwyższej kategorii, natomiast w 2007 roku został wpisany na listę Światowego Dziedzictwa UNESCO („Park Narodowy Teide”, b.d.). Park ten szczególnie dużo uwagi poświęca się kwestiom rozwoju zrównoważonego, również w swojej działalności marketingowej. W ramach akcji #teidelovers, władze parku zachęcają do dzielenia się na Instagramie zdjęciami opatrzonymi znacznikiem #teidelovers.

Klub #teidelovers, dedykowany jest osobom, które „naprawdę kochają górę Teide”. W ramach kampanii władze parku przypominają o zasadach obowiązujących na jego terenie i zachęcają do turystów do określonych zachowań, wśród których wyróżnić należy („Visiting Teide in a sustainable way”, 2020):

- unikanie podróży samochodem i wybór transportu zbiorowego, w celu ograniczenia nadmiernego wykorzystywania terenów parkingowych, które ze względu na działania ochronne nie mogą być rozbudowywane w parku. W ramach propozycji alternatywnych, władze parku zachęcają do korzystania z transportu zbiorowego, w tym kolejki linowej oraz autokarów – również w ramach wycieczek obsługiwanych przez lokalnych organizatorów turystyki;
- pomoc w utrzymaniu czystości na terenie parku – prośba o ograniczanie produkcji odpadów w trakcie wycieczek oraz informacja o punktach lokalizacyjnych koszy na śmieci (np. w toaletach);
- trzymanie się wyznaczonych szlaków i nienaruszanie fauny i flory, a także niezabieranie ze sobą pamiątek w postaci kamieni wulkanicznych;
- kupowanie lokalnych wyrobów i żywności, aby zapewnić środki finansowe zarówno mieszkańcom obszaru, jak i na ochronę lokalnej przyrody.

Warto podkreślić, że poza działaniami pro-świadomościowymi park wprowadził rozwiązanie, które ma na celu ograniczanie szkodliwości wynikającej ze wzmożonego ruchu turystycznego. *Trekking permit* to specjalne zezwolenie na wejście na sam szczyt wulkanu, ograniczające liczbę osób, które danego dnia poruszają się tym szlakiem. Ograniczenie liczby turystów wpływa na mniejsze obciążenie i degradację cennego środowiska przyrodniczego.

4. Park Narodowy Gran Paradiso (Włochy)

Park położony jest w Alpach Graickich, w regionach Piemont i Dolina Aosty (północno-zachodnie Włochy). W ramach flagowego projektu Gran Paradiso - „Spacer w chmurach” (*Walking in the clouds*) („A piedi tra le nuvole”, b.d.) - promowane są łagodne formy przemieszczania się, takie jak trekking, jazda na rowerze czy przemieszczanie się specjalnym autobusem parku. Organizowane są wycieczki, wystawy, rekonstrukcje historyczne i przedstawienia teatralne, koncerty, a także degustacja lokalnych produktów przy udziale i wsparciu przewodników parku, hoteli, restauracji i lokalnych rzemieślników.

W okresie letnim w Gran Paradiso regulowany jest również prywatny ruch samochodowy wzdłuż drogi prowadzącej na wzgórze Nivolet – zamykanie ostatniego odcinka drogi w niedziele w lipcu i sierpniu. Zwiedzającym oferowana jest w zamian możliwość wypożyczenia rowerów i akcesoriów rowerowych oraz wózków dziecięcych. Na terenie parku możliwe jest również poruszanie się rowerami napędzanymi energią elektryczną uzyskiwaną z paneli słonecznych. Do dyspozycji gości jest 66 elektrycznych rowerów oraz 11 punktów ładowania.

Park Gran Paradiso przyznaje swój własny znak jakości – „Gran Paradiso Trademark of Quality” („Gran Paradiso Trademark of Quality”, b.d.). Znak ten dedykowany jest lokalnym usługom i produktom, które spełniają zarówno wymagania jakościowe, jak też cele parku. „Gran Paradiso Trademark of Quality” to narzędzie umożliwiające identyfikację podmiotów turystycznych, gastronomicznych oraz rzemieślników zaangażowanych w proces tworzenia jakości i zrównoważonego rozwoju w parku. Znak ma zagwarantować konsumentom, oryginalne pochodzenie, jakość wykonania czy odpowiedni poziom gościnności z perspektywy ochrony środowiska, uprzejmości i lokalnych tradycji.

5. Swiss Parks Network (Szwajcaria)

Szwajcarskie Parki to 19 unikalnych obszarów krajobrazu z lokalnymi tradycjami („Swiss parks - What is a park?”, b.d.). Regiony objęte inicjatywą są modelowymi obszarami działającymi zgodnie z zasadami rozwoju zrównoważonego. Parki wchodzące w skład *Swiss Parks Network* angażują się we wspieranie gospodarki, środowiska naturalnego i społeczeństwa w swoim regionie („Fields of activity”, b.d.). Przyroda stanowi podstawę działań parków na rzecz budowy tożsamości lokalnej społeczności i gospodarki w regionach. Należy podkreślić, że decyzja o przynależności od Szwajcarskich Parków jest inicjatywą oddolną i zależy od woli lokalnej społeczności.

Parki prowadzą różnorodne działania na rzecz zrównoważonego rozwoju („Tourism close to nature and culture in Swiss parks”, 2019):

- projekt „Schweizer Pärke für alle” – dążenie do integracji społecznej, podnoszenie dostępności informacji o ofertach turystycznych w celu ułatwienia planowania podróży osobom niepełnosprawnym, podnoszenie świadomości pracowników parków i rozwój oferty turystycznej w zakresie zwieszenia dostępności dla osób niepełnosprawnych;
- „Fahrtziel Natur” – to działania partnerskie na rzecz rozwoju łagodnych form przemieszczania się, w tym możliwość dotarcia do wszystkich parków za pośrednictwem komunikacji publicznej, współpraca z regionalnymi przedsiębiorstwami komunikacji pasażerskiej (kolej, autobusy) oraz organizacjami ochrony przyrody w celu wprowadzenia na rynek atrakcyjnych pakietów transportu publicznego.

Wśród innych, znaczących działań Szwajcarskich Parków na rzecz rozwoju turystyki zrównoważonej wyróżnić należy („Fields of activity”, b.d.):

- certyfikację lokalnych produktów zachęcającą do prowadzenia zrównoważonego rolnictwa w regionie. Etykieta „Swiss Park” może zostać przyznana nie tylko obszarom przyrodniczym (etykieta „Park of National Importance” konieczna do odnowienia po upływie 10 lat), ale również produktom i usługom („Swiss Park Label”, aktualnie 1700 produktów i usług z 14 parków);
- możliwość wypożyczenia elektrycznych rowerów i zwiedzania parków na rowerze;

- kampanię „Mission B” dążącą do odnowy bioróżnorodności na obszarach poprzez zaangażowanie lokalnej społeczności w szereg działań środowiskowych (np. rozdawanie nasion lokalnych roślin pracownikom lokalnych firm, hodowanie i wspólne nasadzenie roślin w przestrzeni publicznej, budowanie i instalacja karmników dla ptaków).

6. Park krajobrazowy „Saliny Sečovlje” (Słowenia)

Park zlokalizowany jest w południowo-zachodniej części Słowenii. Obejmuje obszar wybrzeża Adriatyku, na którym od średniowiecza praktykowana jest tradycyjna, przyjazna środowisku, ręczna produkcja soli („About park | Sečovlje Salina Nature Park”, b.d.). Pielęgnowanie dawnej tradycji przyczyniło się do stworzenia własnej tożsamości, zapewnienia lokalnej społeczności źródła dochodu oraz szerokiego wachlarza działań wspierających zrównoważoną turystykę na tym obszarze („sLOVEnia green: The Sečovlje Salina Nature Park - Interreg”, b.d.). Zrównoważona turystyka na terenie parku realizowana jest poprzez różne aktywności, takie jak: możliwość poznania fauny, flory i dziedzictwa kulturowego parku podczas zwiedzania, możliwość wcielenia się w rolę pracownika przy produkcji soli, udział w warsztatach twórczych, programach edukacyjnych czy wydarzeniach kulturalnych (np. festiwal organizowany na terenie solniska promujący tradycję i lokalną kuchnię).

Park działa na rzecz budowania świadomości oraz postaw wobec obszarów chronionych. Do najważniejszych działań z tego zakresu należy przygotowanie publikacji, komunikacja ze społeczeństwem, a także opracowywanie i realizacja programów edukacyjnych (szczególnie dla młodzieży) („Park tasks | Sečovlje Salina Nature Park”, b.d.). Należy podkreślić, że na obszarze tym wdrażane są również proekologiczne rozwiązania transportowe. Do dyspozycji zwiedzających są przyjazne środowisku pojazdy napędzane energią elektryczną, takie jak rowery oraz kolejka elektryczna („Environmentally-friendly transport in the Park | Sečovlje Salina Nature Park”, b.d.).

7. Prywatny Rezerwat Przyrody Zimanga (Republika Południowej Afryki)

Rezerwat Zimanga (Zimanga Private Game Reserve, 2020) znajduje się w północno-wschodnim regionie prowincji Kwazulu Natal w Republice Południowej Afryki. Zimanga powstała z inicjatywy Charla Senekala, znanego z upraw trzciny cukrowej. Jeszcze w 1998 roku, na skutek intensywnego kłusownictwa, obszar parku był niemal całkowicie wymarły - w tym czasie, poza pospolitymi gatunkami zwierząt, na terenie tym żyło 7 zebra i 1 antylopa gnu.

Aktualnie, dzięki działaniom władz rezerwatu, opartych na zasadach odpowiedzialności ekonomicznej, społecznej i ekologicznej, wielkość obszaru chronionego wzrosła do ponad 70 km², na których żyje ponad 80 gatunków ssaków i 400 gatunków ptaków, podtrzymując jednocześnie tradycję uprawy trzciny cukrowej. Dzięki realizacji projektów rozwojowych,

około 300 000 osób uzyskało dostęp do wody pitnej, a w całym przedsiębiorstwie zatrudnienie znalazło około 1000 osób.

Rezerwat Zimanga jest wyjątkowy również ze względu na rozwój ekoturystyki. Miejsce to jest zarządzane według ścisłych zasad ochrony i służy jako źródło tworzenia nowych populacji założycielskich ssaków na innych obszarach. Zimanga słynie również ze światowej klasy kryjówek fotograficznych, działających w myśl zasady „take only photos, leave only footprints” (Zimanga Private Game Reserve, 2020b), które pozwalają na ograniczenie oddziaływania turystów na otoczenie. Łącznie 9 kryjówek przygotowanych zostało do obserwacji ptaków, krokodyli i dużych ssaków. Obiekty te powstały przy współpracy z Bencem Mátém – fotografem i ekspertem w dziedzinie projektowania i budowy kryjówek do fotografowania dzikich zwierząt. Fotografowie są niewidoczni i niesłyszalni dla zwierząt dzięki zastosowaniu specjalnego szkła jednokierunkowego, laminowanej podłogi wygłuszającej, specjalnych krzesła, a także wyciszających okładzin na ścianach. Dodatkowo, tam, gdzie to możliwe, kryjówki zasilane są energią słoneczną.

8. Narodowy Obszar Rekreacyjny Golden Gate (USA)

Na Narodowym Obszarze Rekreacyjnym Golden Gate bardzo poważnie traktowane są kwestie przeciwdziałania zmianom klimatu („Sustainability - Golden Gate National Recreation Area”, b.d.). Jednym z zadań jest osiągnięcie neutralności pod względem emisji dwutlenku węgla i innych gazów zatrzymujących ciepło w atmosferze m.in. poprzez: wykorzystanie energii elektrycznej pochodzącej ze źródeł odnawialnych, wykorzystanie pojazdów elektrycznych i hybrydowych oraz zakup kredytów węglowych kompensujących własną emisję dwutlenku węgla („Becoming a Carbon Neutral Park”, 2020). W 2011 roku przeprowadzono również termomodernizację budynków. Wykorzystanie specjalnych czujników ciepła pozwoliło na zidentyfikowanie ubytków w izolacji, które powodowały utratę ciepła. Zatrzymanie ucieczki ciepła z budynków poskutkowało zmniejszeniem zużycia energii i kosztów ogrzewania („Energy Efficiency”, 2015). Na uwagę zasługuje fakt, że na terenie tym znajdują się obiekty z certyfikatem LEED (Leadership in Energy and Environmental Design) przyznawanym za praktyki przyjazne dla środowiska – począwszy od etapu budowy, a skończywszy na eksploatacji i utrzymaniu budynku („Green Buildings”, 2019) oraz za stacje ładowania pojazdów elektrycznych. Gospodarka odpadami nastawiona jest na segregację i odzyskiwanie materiałów. W ramach Polityki Zielonych Zakupów nabywane są produkty pochodzące z recyklingu, ulegające biodegradacji, wysoce wydajne lub wykorzystujące energię odnawialną („Green Purchasing”, 2015). Rozstawiane są również kompostowniki na odpady biodegradowalne (np. w Land's End Lookout, Crissy Field czy Muir Woods) („Solid Waste Diversion”, b.d.).

Na terenie obszaru znajduje się wyjątkowa atrakcja przyrodnicza - Muir Woods („Muir Woods National Monument”, b.d.). Jest to obszar chroniony obejmujący starodrzew sekwoi wiecznie zielonej. Na terenie parku znajduje się restauracja, której funkcjonowanie jest

zgodne z zasadami rozwoju zrównoważonego – sprzedawane są organiczne, zdrowe produkty o lokalnym pochodzeniu („Golden Gate National Parks Conservancy”, b.d.). Dodatkowo na terenie Muir Woods wdrożony został system rezerwacji miejsc parkingowych („Golden Gate National Recreation Area Invites Proposals for Cafe and Gift Shop at Muir Woods National Monument”, 2019). Ma to na celu zmniejszenie natężenia ruchu, zarządzanie ruchem w szczytowych okresach odwiedzin, a także kontrolę bezpieczeństwa i zagrożeń dla zasobów obszaru wynikających z obciążenia terenu przez turystów. Kolejnym przykładem „zrównoważonych” atrakcji Narodowego Obszaru Rekreacyjnego Golden Gate, jest wyspa Alcatraz, na której zainstalowane zostały panele fotowoltaiczne, ograniczono transport wody (za sprawą użycia zmagazynowanej deszczówki do podlewania ogrodów i wykorzystania słonej wody w toaletach), a turyści docierają tam hybrydowym promem napędzany m.in. energią słoneczną i wiatrową („Sustainable Alcatraz”, 2020).

9. Park Krajobrazowy „Dolina Baryczy” (Polska)

„Dolina Baryczy” to największy park krajobrazowy w Polsce, którego część stanowi obszar chroniony ze względu na ochronę ptaków i ich siedlisk wchodzących w skład europejskiej sieci obszarów objętych ochroną przyrody Natura 2000. W Dolinie Baryczy podejmowane są inicjatywy działające na rzecz zrównoważonego rozwoju obszaru, w tym angażujące lokalne przedsiębiorstwa i społeczność. Jednym z przykładów jest Partnerstwo dla Doliny Baryczy, będące lokalną grupą działania, zrzeszającą 92 podmioty z sektora gospodarczego, gospodarczo-rybackiego, społecznego oraz publicznego („PARTNERSTWO dla Doliny Baryczy”, 2020). Stowarzyszenie działa na rzecz rozwoju obszarów wiejskich i rybackich w Dolinie Baryczy i jest koordynatorem projektu „Dolina Baryczy Poleca” w ramach którego produktom i usługom przyznawany jest certyfikat o tej samej nazwie. Certyfikat pomaga potencjalnym klientom zidentyfikować najbardziej atrakcyjne, wartościowe i autentyczne produkty związane z regionem i potrzebne z perspektywy jego zrównoważonego rozwoju. Znak, w założeniu, stanowi wsparcie promocyjne i sprzedażowe dla lokalnych przedsiębiorstw i gospodarstw rolnych oraz motywuje do działań na rzecz środowiska naturalnego i dziedzictwa kulturowego Doliny Baryczy („Dolina Baryczy Poleca”, b.d.). Do certyfikowanych produktów Doliny Baryczy należą m.in. słynne karpie milickie, chleb Baryczok czy lokalne miody. Odznaczenie przyznawane jest także wybranym obiektom noclegowym, punktom gastronomicznym, podmiotom świadczącym usługi rekreacyjne czy edukacyjne. Na obszarze Doliny Baryczy możliwe jest uprawianie różnych form turystyki. Do najbardziej popularnych aktywności należą: obserwacja ptaków, turystyka aktywna: rowerowa, piesza i kajakowa na wyznaczonych ścieżkach dydaktycznych i przyrodniczych.

Jedną z największych atrakcji w Dolinie Baryczy są Stawy Milickie należące do prestiżowej, międzynarodowej sieci Living Lakes – inicjatywy skupiającej jeziora i zbiorniki wodne o wyjątkowych walorach przyrodniczych (do sieci należą zbiorniki takie, jak Balaton, Bajkał czy

Titicaca) („Living Lakes Network”, b.d.). Najnowszą inicjatywą, wpisującą się w założenia turystyki zrównoważonej, jest Centrum Edukacyjno-Turystyczne NATURUM, otwarte w Rudzie Sułowskiej („CET”, b.d.). NATURUM udostępnia obiekty edukacyjne, odwołujące się do tradycji regionu: m.in. Muzeum Tradycji Rybactwa (Skansen i Dom Rybaka), pokazy Płuczki (ostatniego elementu procesu hodowli karpia milickich), zwierzyńiec, edukacyjny plac zabaw oraz ścieżkę zmysłów (podzieloną na strefy dotyku, zapachu i dźwięku), zapoznające turystów z fauną i florą Doliny Baryczy. Centrum świadczy również usługi edukacyjne, takie jak Foto Safari (wozem konnym lub rowerowe), warsztaty dla dzieci i młodzieży (np. na temat recyklingu i ochrony wód), konkursy fotograficzne czy dni otwarte na Stawach Milickich. NATURUM posiada własną infrastrukturę noclegową oraz prowadzi usługi gastronomiczne w gospodarstwie serwującej lokalne przysmaki.

10. Norwegia

Norwegia buduje swoją strategię międzynarodową w oparciu o zrównoważony rozwój. Działania z zakresu turystyki realizowane są przez „Visit Norway” – norweską organizację zarządzającą turystyką (Visit Norway, b.d.). Kraj promuje się jako bardziej zrównoważony kierunek podróży. W ramach zrównoważonych form turystyki możliwe do uprawiania są: turystyka kulturowa, turystyka wypoczynkowa, turystyka przyrodnicza (widoki, itd.), trekking, jazda górską na rowerach, narciarstwo, wędrówki, a nawet turystyka ekstremalna.

„Sustainable Destination”, to krajowy program znakowania obszarów recepcji turystycznej w regionie nordyckim (Visit Norway, b.d.). Znak „Sustainable Destination” stanowi narzędzie dla zrównoważonego rozwoju przedsiębiorstw i miejsc w kwestii środowiska naturalnego, społeczności lokalnej, dziedzictwa kulturowego i gospodarki. Standardy Sustainable Destination obejmują 45 kryteriów i 108 wskaźników, które należy mierzyć, rejestrować i monitorować (Global Sustainable Tourism Council, 2018). Dotyczą one przyrody, kultury, środowiska, wartości społecznych, zaangażowania społeczności i rentowności ekonomicznej. Obszary recepcji turystycznej, które otrzymują odznaczenie, nie muszą być zrównoważone w stu procentach, jednak otrzymanie odznaczenia oznacza, że są na dobrej drodze do osiągnięcia w pełni tego celu. Co trzy lata odbywa się ich okresowa ocena. Aktualnie na mapie Norwegii znajduje się 13 miejsc oznaczonych etykietą, a kolejnych 6 spodziewa się certyfikacji w najbliższym czasie (przyznawanie odznaczenia Sustainable Destination to proces nawet kilkuletni).

Drugim przykładem dobrych praktyk jest inicjatywa „Travel Greener”, której celem jest pozostawianie przez turystów możliwie najmniejszego śladu swojej obecności. Dla turystów, którzy chcą być uczestnikami tego rodzaju podróży, przygotowano specjalne odznaczenie „Green Travel” umożliwiające identyfikację wszystkich przyjaznych środowisku produktów i oferty na stronie Visit Norway. „Green Travel” to znak umożliwiający rozpoznanie przedsiębiorstw turystycznych w Norwegii, które biorą udział w jakichkolwiek kwalifikowa-

nych programach środowiskowych. Green Travel zapewnia turystom przejrzysty system znakowania miejsc do uprawiania zrównoważonej turystyki. W skład programu wchodzi sześć ekologicznych certyfikatów (Ecotourism Norway, Nordic Swan, Eco-Lighthouse, Green Key, ISO 14001, Blue Flag), zapewniających o przestrzeganiu surowych wytycznych dotyczących produkcji i gospodarki odpadami, energii, transportu, stosowania środków chemicznych i wymagań wobec podwykonawców.

11. Bhutan

Rząd Bhutanu prowadzi politykę turystyczną, której przyświeca zasada "High Value, Low Impact" (Tourism Council of Bhutan, b.d.). Zasada ta wykorzystywana jest w celu tworzenia ekskluzywnego wizerunku obszaru i osiągnięcia wysokich zysków z turystyki. Turystyka w Bhutanie opiera się na zasadach zrównoważonego rozwoju – musi być przyjazna środowisku i ekologii, akceptowalna społecznie i kulturowo oraz ekonomicznie opłacalna. Co ciekawe, rozwój turystyki musi być zgodny z założeniami subiektywnego wskaźnika Szczęścia Narodowego Brutto (Gross National Happiness, GNH). GNH mierzy dobrobyt kraju przez zasady brutto, szczęście krajowe oparte na społecznym, fizycznym, duchowym, ekologicznym zdrowiu nie tylko obywateli, ale także środowiska naturalnego (Sikora, 2014, s. 65).

Pakiety turystyczne regulowane są odgórnie. Przykładem jest minimalny pakiet dzienny, który obejmuje zakwaterowanie w co najmniej trzygwiazdkowym hotelu, pełne wyżywienie, licencjonowanego przewodnika na czas pobytu, transport wewnętrzny, a także wyposażenie kempingowe. Cena minimalnego pakietu dziennego dla turystów zatrzymującego się na noc wynosi 200-250 USD w zależności od okresu roku. Usługodawcy zaangażowani w realizację pakietu są oficjalnymi, licencjonowanymi dostawcami turystycznymi. Część dziennej opłaty (65 USD) stanowi kwotę przeznaczaną na zrównoważoną turystykę. Kwota ta jest wykorzystywana na realizację celów związanych z bezpłatną opieką zdrowotną i edukacją w kraju, a także na budowę infrastruktury turystycznej. Ten rodzaj taryfowego systemu płatności zapewnia godziwe zarobki wszystkim zaangażowanym w turystykę i utrzymuje wysoki standard obsługi dla wszystkich gości w kraju.

12. Kostaryka

Kostaryka, to kraj w którym ponad 25 % terytorium kraju stanowią obszary przyrodniczo cenne, do których należy: 28 parków narodowych, 58 ostojei dzikiej przyrody, 32 strefy chronione, 15 obszarów podmokłych/mangrowych, 11 rezerwatów leśnych i 8 rezerwatów biologicznych, a także 12 innych regionów ochrony, które chronią charakterystyczne i różnicowane siedliska przyrodnicze występujące na terenie całego kraju („Costa Rica National Parks and Reserves encompass more than 25% of the country”, b.d.). W 2019 roku 99,62% energii elektrycznej w kraju pochodziło z odnawialnych źródeł energii („Costa Rica Is At Ne-

arly 100% Renewable Energy For Electricity”, 2020). Kostaryka stanowi wzór praktyk przyjaznych środowisku i wpisuje się zarówno w koncepcję turystyki zrównoważonej, jak też ekoturystyki („Sustainability in Costa Rica”, b.d.).

Rząd Kostaryki, wraz z organizacjami krajowymi odpowiedzialnymi za rozwój turystyki zrównoważonej, przyznaje obiektom noclegowym Certyfikat Zrównoważonej Turystyki (Certificate of Sustainable Tourism). Hotele i inne obiekty noclegowe oceniane są w sposób rygorystyczny pod względem poszanowania lokalnej kultury, ochrony zasobów naturalnych, wkładu w dobrobyt gospodarczy i zatrudnienia miejscowej ludności. Tylko te, które spełniają kryteria oceny, otrzymują certyfikat. Do przykładów dobrych praktyk hotelarskich na rzecz rozwoju turystyki zrównoważonej w Kostaryce należą („South and Central America | Sustainable Tourism”, b.d.):

- Almonds and Corals – hotel integrujący swój obiekt z otoczeniem naturalnym, nagrodzony najwyższymi certyfikatami ekologicznymi. Praktyki ekologiczne Almonds and Coral obejmują „zielony” design budynków, recykling i segregację odpadów, brak nawozów chemicznych i środków chwastobójczych. Hotel posiada również specjalny system oczyszczania ścieków;
- Finca Bella Vista Treehouse – to wyjątkowa wioska z ekologicznymi domkami na drzewie, które wpisują się w krajobraz lasu deszczowego. Domki w minimalny sposób oddziałują na środowisko naturalne, większość z nich pozbawiona jest dostępu do mediów;
- SamaSati – przy budowie obiektu nie używano ciężkiego sprzętu i nie dokonano wycinki drzew. Konstrukcje ustawiono w taki sposób, aby w jak najmniejszym stopniu oddziaływać na środowisko, zachowując tym samym las deszczowy w niezmienionej formie. Za zgodą Ministerstwa Środowiska i Energii, przy budowie korzystano z „zielonego drewna”, czyli drzew, które opadły w sposób naturalny w pobliżu posesji. Obiekt korzysta z specjalnego systemu oczyszczania ścieków i wody resztkowej (specjalny zbiornik do zbierania wody deszczowej z dachów w celu ponownego wykorzystania). Obiekt wykorzystuje ekologiczne środki do czyszczenia, wolne od środków chemicznych warzywa i owoce, przetwarza odpady organiczne, prowadzi segregację odpadów i korzysta z energooszczędnych żarówek.

13. Ecobnb – ekologiczne zakwaterowanie

Ecobnb („Ecobnb is the community of sustainable tourism”, 2013) to platforma internetowa, wzorowana na popularnym serwisie Airbnb, dedykowana wyłącznie przyjaznym dla środowiska formom zakwaterowania. Ecobnb promuje odpowiedzialną turystykę o niewielkim wpływie na środowisko naturalne. Działania platformy skupiają się na pośrednictwie w wynajmie obiektów ekologicznych, a także popularyzacji ekologicznej żywności, przyjaznych dla środowiska szlaków turystycznych, ekologicznego sposobu podróżowania oraz odkrywa-

nia autentycznych miejsc. Funkcjonowanie platformy odbywa się przy całkowitym udziale czystej energii (serwery Ecobnb zasilane są energią pochodzącą ze źródeł odnawialnych). Na listach Ecobnb znajdują się różnorodne obiekty noclegowe – biohotele, domki wypoczynkowe, domki na drzewach, gospodarstwa rolne (również polskie obiekty noclegowe np. domki ekologiczne Tatra Green House Zakopane).

14. Szlaki Greenways – zielone szlaki turystyczne (Europa Środkowo-Wschodnia)

Szlaki Greenways to międzynarodowa sieć szlaków turystycznych zlokalizowanych na terenie Europy Środkowo-Wschodniej, w tym sześć tras w Polsce („Greenways”, b.d.). Inicjatywa ta obejmuje trasy dziedzictwa przyrodniczo-kulturowego, które tworzone są wzdłuż rzek, historycznych tras handlowych, naturalnych korytarzy przyrodniczych i kolei. Szlaki Greenways służą do promowania zdrowego stylu życia i podróżowania w sposób przyjazny dla środowiska. Składają się na nie trasy rowerowe, biegowe, piesze, rolkowe, wodne, konne czy narciarstwa biegowego.

„Greenway – Naszyjnik Północy”, to polski szlak rowerowy o długości 870 km, prowadzący przez tereny Środkowego i Wschodniego Pomorza (pojezierze Drawskie, Bytowskie, Krajeńskie), przebiegający w pobliżu Parku Narodowego „Bory Tucholskie” oraz Drawskiego, Zaborskiego i Wdzydzkiego Parku Krajobrazowego („greenways.by”, b.d.). Lokalna Grupa Działania „Naszyjnik Północy” promuje na tym terenie produkty i usługi przyjazne środowisku pod lokalną marką o takiej samej nazwie („Fundacja Lokalna Grupa Działania – Naszyjnik Północy”, 2020). Region „Naszyjnika Północy” obfituje w tradycyjne produkty, takie jak ekologiczna mąka z tradycyjnego młyna w Debrznie, chleb z Barwic pieczony w gospodarstwach agroturystycznych, wyroby rękodzielnicze z witek brzoźowych ze Skowranek, kompozycje z suszonych kwiatów, wyroby ceramiczne z Człuchowa oraz tradycyjny haft kaszubski („greenways.by”, b.d.). Celem utworzenia szlaku jest m.in. rozwój lokalnej przedsiębiorczości, tworzenie miejsc pracy i dodatkowych źródeł dochodów, odtwarzanie oraz ochrona tradycyjnych zawodów, ochrona przyrody i dziedzictwa kulturowego, korzystanie z lokalnych zasobów, a także promowanie ekologicznych form transportu, turystyki i rekreacji („Greenways”, b.d.).

15. Wrzosowa Kraina (Polska)

Przykładem poprawnego współdziałania obszarów na rzecz zrównoważonego rozwoju jest Lokalna Grupa Działania „Wrzosowa Kraina” („Wrzosowa Kraina”, 2019). Jest to partnerstwo łączące gminy wiejskie: Gromadka, Lubin, Chojnów, Bolesławiec, Miłkowice, Kunice, miejsko-wiejskie: Przemków, Chocianów oraz gminę miejską Chojnów. Współpraca ta oparta jest na realizacji wspólnych projektów w ramach Lokalnej Strategii Rozwoju, przyczyniających się do podnoszenia m.in. potencjału turystycznego regionu.

Wrzosowa Kraina zlokalizowana jest we wschodniej części Borów Dolnośląskich, na obszarze bogatym w walory przyrodnicze w skład którego wchodzi: Przemkowski Park Krajozbrazowy, sześć rezerwatów przyrody, pięć obszarów Natura 2000 oraz liczne użytki ekologiczne i pomniki przyrody (Lokalna Grupa Działania Wrzosowa Kraina, 2015). Walory naturalne i kulturowe obszaru sprzyjają uprawianiu turystyki aktywnej: pieszej, rowerowej oraz konnej, na oznakowanych szlakach i ścieżkach edukacyjnych. Do najważniejszych przykładów działań Wrzosowej Krainy z zakresu edukacji należą:

- ekomuzeum, które w punktach ekomuzealnych przybliży turystom przyrodniczo-kulturowe dziedzictwo rejonu. W ekomuzeum organizowane są warsztaty dla zwiedzających oraz cykliczne imprezy podkreślające wyjątkowość tego obszaru, ukazujące różnorodność produktów lokalnych wytwarzanych na bazie runa leśnego i bogactwo twórczości lokalnych artystów;
- wioski tematyczne i zagrody edukacyjne, oferujące m.in. warsztaty kulinarne, warsztaty miotlarskie, warsztaty artystyczne czy pogadanki edukacyjne;
- gry terenowe, w tym geocaching, polegający na poszukiwaniu skarbów, ukrytych w specjalnych skrzynkach, przy pomocy urządzeń z GPS np. smartfona. We Wrzosowej Krainie znajduje się ponad 500 skrytek, zlokalizowanych na trasach rowerowych, przy pomnikach przyrody, w rezerwach, punktach widokowych, zabytkach, atrakcjach czy ruinach. Na obszarze powstały również specjalne geotrasy np. Wrzosowa GeoTrasa Rowerowa (45 skrytek), Geocachingowa Obwodnica Lubina (100 skrytek) , Bociani Szlak (66 skrytek);
- questy, czyli forma gry terenowej na nieznakowanych trasach, którymi można wędrować i poznać walory regionu, rozwiązując zagadki zawarte w wierszowanych wskazówkach. Gra ta wymaga zainstalowania specjalnie przygotowanej aplikacji mobilnej oraz pobrania specjalnie przygotowanych kart potwierdzających przebycie trasy.

Jednym z ważniejszych zadań realizowanych przez Wrzosową Krainę jest stworzenie lokalnej marki, będącej wyznacznikiem jakości i różnorodności produktów i usług obszaru, a także wsparcie lokalnych producentów poprzez wspólne działania promocyjne. W oficjalnym „Katalogu produktów i usług Wrzosowej Krainy” znalazły się: produkty spożywcze (np. miody, dżemy, chleby czy nalewki), rzemiosło (np. łemkowskie pisanki, hafty krzyżkowe i riche-lieu czy świece z wosku pszczelego), usługi noclegowe, agroturystyczne, przewodnickie i gastronomiczne, imprezy plenerowe (np. Spotkania Czterech Kultur, Święto Jagody, Święto Wrzosu), a także zespoły muzyczne - w tym przede wszystkim zespoły folklorystyczne (Grupa Partnerska Wrzosowa Kraina, 2019).

16. Gołdap – Mazurski Zdrój (Polska)

Gołdap to miasto uzdrowiskowe o najczystszej powietrzu w Polsce, położone w odległości około 2,5 km od jeziora Gołdap, na skraju Puszczy Rominckiej. Ta niewielka miejscowość zwyciężyła w 2019 roku w konkursie Komisji Europejskiej EDEN na „Najlepsze Europejskie Destynacje Turystyczne” w kategorii turystyka zdrowotna i wellness, za produkt zarządzany zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju („Gołdap - Mazurski Zdrój Najlepszą Europejską Destynacją Turystyczną”, b.d.). Gołdap jest jedynym uzdrowiskiem na Warmii i Mazurach („Gołdap - Mazurski Zdrój”, b.d.). W miejscowości znajduje się sanatorium, pijalnia wód mineralnych i tężnie oraz nowoczesna infrastruktura uzdrowiskowa z Promenadą Zdrową, a także dodatkowymi atrakcjami, takimi jak: hektarowy plac zabaw, mini-golf, ścieżki piesze i rowerowe, zewnętrzne urządzenia do ćwiczeń nad jeziorem i w centrum.

Gołdap jest miejscem, gdzie rozwija się nie tylko turystyka zdrowotna, ale również aktywna turystyka przyjazna dla środowiska naturalnego. Uzdrowisko to dysponuje 260 km oznakowanych tras rowerowych, w tym 80 km na szlaku Green Velo (najdłuższy, spójnie oznakowany szlak rowerowy w Polsce), 140 km znakowanych szlaków pieszych i ścieżkami edukacyjnymi w Puszczy Rominckiej. W okresie zimowym możliwe jest korzystanie z narciarskich tras biegowych i zjazdowych (Piękna Góra). Ważną atrakcją regionu jest Bezkrwawe Safari, czyli gospodarstwo ekologiczne z zagrodową hodowlą dzikich zwierząt. W ciągu roku odbywa się tam wiele wydarzeń, skierowanych do mieszkańców i turystów, m.in. tradycyjne Święto Sękacza, Bieg Jaćwingów czy Konkurs Krzyku. Do najważniejszych lokalnych produktów zalicza się Miód Mazur Garbatych (wytwarzany w ukrytych pasiekach w trudnodostępnych miejscach puszczy), posiadający Certyfikat Dziedzictwa Kulturowego Warmia, Mazury, Powiśle („Miody Mazur”, b.d.). Gołdap stanowi doskonały i dość wyjątkowy przykład miejscowości, w której rozwój turystyki zdrowotnej odbywa się zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju.

3.3. Szczegółowe rekomendacje dla parków narodowych, ze szczególnym uwzględnieniem Białowieskiego Parku Narodowego (Puszczy Białowieskiej) oraz Tatrzańskiego Parku Narodowego

Ustawa o Ochronie Przyrody z dnia 16 kwietnia 2004 r określa, że park narodowy „tworzy się w celu zachowania różnorodności biologicznej, zasobów, tworów i składników przyrody nieożywionej i walorów krajobrazowych, przywrócenia właściwego stanu zasobów i składników przyrody oraz odtworzenia zniekształconych siedlisk przyrodniczych, siedlisk roślin, siedlisk zwierząt lub siedlisk grzybów (rozd. 2 art. 8 poz. 2). Poza kwestiami ochronnymi do zadań parku należą w szczególności: „udostępnianie obszaru parku narodowego na

zasadach określonych w planie ochrony (...)” oraz „prowadzenie działań związanych z edukacją przyrodniczą” (rozd. 2 art. 8b poz. 1).

Nadanie statusu parku narodowego jakiemuś obszarowi ma w powszechnym odczuciu charakter nobilitujący (Stasiak 1997, s. 6) i wywołuje chęć odwiedzenia tego miejsca. Parki narodowe znajdują się na liście miejsc w Polsce, które według Polaków powinien zobaczyć obcokrajowiec, aby uznać Polskę za kraj interesujący, a więc takich, którymi Polacy mogą się pochwalić innym (CBOS 2010).

Paradoksalnie decyzja o objęciu ochroną niesie w zarodku zagrożenia ze strony turystyki. Turystyczne użytkowanie parków narodowych systematycznie wzrasta, co jest podyktowane nie tylko chęcią kontaktu z naturą czy poszukiwania wrażeń estetycznych, ale i potrzebą wypoczynku oraz uprawiania sportów plenerowych (Nieżgoda, Markiewicz 2021). Jak wykazali Nowacki i Niezgoda (2020) turyści odwiedzając park narodowy nie zawsze poszukują doświadczeń związanych z naturą, najbardziej popularna jest chęć aktywności fizycznej, która nie jest odzwierciedlona w motywacjach związanych z ochroną przyrody.

W sytuacji wzmożonego ruchu turystycznego ważne jest określenie takich kierunków rozwoju i udostępniania turystycznego parków narodowych, aby obszary te mogły realizować swoje funkcje, a napływ turystów nie doprowadził do degradacji ich walorów (Krukowska, Świeca, Tucki 2016, s. 130). Zadania te wpisują się w koncepcję celów turystyki zrównoważonej, ponieważ poza ochroną przyrody dotyczą ruchu turystycznego, który ma konsekwencje o charakterze społecznym i ekonomicznym.

Przyjmując wyodrebnione w części 3.1. (schemat 1.) obszary działań ważne dla turystyki zrównoważonej, można wskazać szczegółowe rekomendacje dla parków narodowych.

Pomimo różnych warunków poszczególnych parków narodowych należy rozważyć utworzenie wspólnego dla wszystkich interesariuszy związanych z turystyką **planu** jej rozwoju. Nie musi to być odrębny plan turystyczny dla obszaru chronionego, może to być plan rozwoju turystyki dla całego obszaru (np. powiaty, stowarzyszenia gmin), ale plan ten musi wskazywać cele ochronne parku. Plan ten powinien zawierać szczegółowe informacje o konkretnych praktykach zarządzania turystyką, możliwościach lokalizacji obiektów zgodnych z ochroną przyrody, zasadach prowadzenia działalności turystycznej, wysokości opłat pobieranych od operatorów turystycznych itp.

Biorąc pod uwagę **strategię działania** zarządzający terenami chronionymi stoją przed wyborem pomiędzy koncentracją lub rozproszeniem („rozszczeniem”) wykorzystania turystycznego i rekreacyjnego. Dla celów parku narodowego ważne jest aby strategię uwzględniały cele ochronne.

Strategia koncentracji polega na skupieniu odwiedzających na małych obszarach, ograniczając w ten sposób oddziaływanie na większym terenie. Mniejsze obszary, gdzie jest skoncentrowany ruch turystyczny mogą być skutecznie zarządzane, chociaż skutki rozwoju

turystyki mogą być większe i bardziej zauważalne. Strategia koncentracji skupia się na rozwoju małych obszarów i może skutecznie zniechęcać odwiedzających do uzyskania dostępu do innych części obszaru chronionego, które nie są tak zatłoczone (Eagles, McCool, Haynes 2002).

Strategia rozproszenia podejmowana jest w celu ograniczenia napływu turystów w rejonu zagrożone. W tym celu można współpracować z innymi obszarami oraz zachęcać do przyjazdów do innych regionów lub gmin. Można tworzyć atrakcje w miejscach, gdzie nie występuje zagrożenie dla środowiska przyrodniczego aby „odciągać” turystów od miejsc bardzo zatłoczonych i zagrożonych pod kątem przyrodniczym (Nieżgoda 2006).

Często strategia rozproszenia jest wybierana w celu poradzenia sobie z negatywnymi skutkami na małym obszarze lub kilku obszarach, a to działa skutecznie w warunkach biofizycznych, które są stosunkowo odporne na użytkowanie. Jednak taka strategia jest mniej skuteczna w bardziej wrażliwych środowiskach, gdzie szkodliwe skutki mogą być po prostu szerzej rozpowszechnione. Do osiągnięcia odpowiedniej kombinacji koncentracji i rozproszenia skuteczną metodą jest planowanie przestrzenne, w które zaangażowani są interesariusze związani z rozwojem turystyki. (Eagles, McCool, Haynes 2002). W efekcie wyboru strategii można **tworzyć strefy** o odpowiednim zakresie użytkowania turystycznego. Pierwszym krokiem w procesie wyznaczania stref jest identyfikacja wartości danego terytorium (kraju, regionu, nawet gminy, terenu wokół parku narodowego itd.), co wymaga inwentaryzacji zasobów. Drugim krokiem jest określenie, jakie działania można podejmować w wydzielonych strefach. Procedura ta wynika z wyboru, które miejsca będą podlegały rozszczepieniu ruchu turystycznego, a które będą podlegały koncentracji (Nieżgoda 2006). Podział na strefy różnicuje działania przedsiębiorców, usługodawców i samych turystów, przez co pozwala na ograniczenie presji na środowisko przyrodnicze. Należy określić możliwości noclegowe (np. zakaz budowy dużych hoteli i związanych z nimi inwestycji, zakaz biwakowania itp.) oraz wspierać informację turystyczną. Podział na strefy może być również czasowy, co oznacza, że obszar może być przeznaczony do różnych zastosowań w różnych miejscach w ciągu dnia, w ciągu tygodnia lub sezonowo.

Zarządzający parkiem narodowym powinni się upewnić, czy pomiar działalności, wielkości i oddziaływania turystyki na terenie parku jest dokonywany w oparciu o faktyczne i jak najbardziej kompletne dane oraz czy wyniki są skutecznie przekazywane do wszystkich interesariuszy związanych z turystyką. Z uwagi na różne potrzeby i oczekiwania wielu grup interesu w obszarze turystyki konieczna staje się **współpraca**. W dyskusji pomiędzy menedżerami a innymi interesariuszami (odwiedzający, przedsiębiorstwa i organizatorzy turystyki) powinno być ustalone, co powinno być chronione, jakie udogodnienia będą zapewnione, jakie programy mogłyby przeciwdziałać negatywnym skutkom dla środowiska. Warto stworzyć krąg (lobby) zadowolonych i wspierających gości parku, ludzi, którzy będą opowiadać się za celami parku w rozmaitych dyskusjach, forach i debatach. Tworzenie wspierających Grup

Przyjaciół Parku powoduje interakcje w społeczeństwie. Taka Grupa może być grupą wolontariatu w akcjach ochrony przyrody (np. akcji zbierania śmieci, kontroli na szlakach), a także może być pomocna w zbieraniu funduszy, tworzeniu właściwego wizerunku parku wśród potencjalnych gości a także mieszkańców (Eagles, McCool, Haynes 2002).

W parkach narodowych problematyka **świadomości ekologicznej** jest kluczowa i z niej wynika konieczność działań informacyjnych i edukacyjnych. Komórka odpowiedzialna za przekaz informacji powinna na bieżąco kontrolować, aby przekaz był zgodny z ideą ochrony przyrody, a także sprawdzać, czy odpowiada oczekiwaniom związanym z przyciągnięciem pożądanego segmentu turystów (o wysokim stopniu świadomości ekologicznej).

Skutecznym sposobem działania w zakresie informacji i edukacji w parkach narodowych są **Centra turystyczne i edukacyjne** (Partyka 2010). W parkach narodowych ich rolę mogą pełnić ośrodki muzealne związane z parkiem, ale skuteczność tego działania polega na tworzeniu punktów wyjścia turystów do dalszego odwiedzania cennych walorów. Tworzenie centrów może służyć kontroli liczby odwiedzających, ich zachowania i tras przemieszczenia. Na przykład odwiedzający muszą dojechać do centrum, gdzie oczekują na kurs wahadłowymi autobusami lub innymi środkami transportu (np. o napędzie elektrycznym). W oczekiwaniu na dojazd turyści mogą otrzymywać informacje nie tylko o charakterze krajoznawczym, ale również dotyczące ochrony cennych walorów przyrodniczych. Należy pamiętać, że wielu turystów nie odwiedza często miejsc o statusie ochronnym i wiele problemów związanych z ich zachowaniem wynika nie tyle z ignorancji, ile z braku wiedzy i doświadczenia. Dobrze zaplanowane centra turystyczne mogą sprzyjać edukacji i zrozumieniu znaczenia zasad rozwoju zrównoważonego (Nieżgoda 2006, s. 139).

W sytuacji konieczności wykorzystania zasobów przyrodniczych do celów nie tylko ochronnych, ale i użytkowych, niezbędne staje się **zarządzanie konfliktem**. Ponieważ niektóre konflikty są nieuniknione, głównym celem ich rozwiązania powinno być zarządzanie, a nie zapobieganie. Ponadto, nie wszystkie konflikty mogą być pomyślnie rozwiązane. W niektórych przypadkach rozwiązaniu problemów służy sformalizowane rozwiązywanie konfliktów, procesy takie jak negocjacje i arbitraż, w innych przypadkach mogą być skuteczne bardziej nieformalne procesy współpracy. Ważne jest aby analizować konflikty występujące w przestrzeni turystycznej, ponieważ mogą mieć one mogą znaczenie ostrzegawczo-informacyjne, stymulujące, diagnostyczne i integrujące (Kowalczyk-Anioł, Włodarczyk, 2017, s. 66).

Do najczęściej spotykanych konfliktów w parkach narodowych należą: (Eagles, McCool, Haynes 2002):

- **Konflikty między odwiedzającymi a zarządzającymi parkiem.** Na dyrekcji parku spoczywa największa odpowiedzialność dla ochrony wartości obszaru chronionego, ich działania mogą być sprzeczne z oczekiwaniami turystów. Na przykład, zarządzający mogą chcieć zminimalizować ingerencję człowieka w życie zwierząt, a

tym samym dążyć do ograniczenia tras i przejść dla turystów. Zarządzający mogą pomóc w ograniczeniu konfliktu poprzez wyjaśnienie (np. dlaczego ważne jest, aby odwiedzający pozostali z dala od dzikiej przyrody).

- **Konflikty między użytkownikami terenu uprawiającymi ten sam rodzaj rekreacji** (wewnątrzrekreacyjny). Mogą one powstać, gdy obszar jest zatłoczony lub gdy zachowanie jednej grupy jest uważane przez inną grupę za niewłaściwe lub niedopuszczalne. Konflikt wewnątrzrekreacyjny może wystąpić również z powodu różnych poziomów umiejętności/doświadczenia turystów. Na przykład, amatorzy mogą zdenerwować doświadczonych fotografików przyrody a rowerzyści mogą utrudniać ruch turystów pieszych. W odpowiedzi na danym obszarze można wprowadzić podział na strefy czyli rozproszenie wykorzystania przestrzeni, prowadzić akcję edukacyjną i informacyjną, oraz egzekwować przepisy ustanowione w celach ochrony przyrody.
- **Konflikty między użytkownikami terenu uprawiającymi różne rodzaje rekreacji** (np. między osobami uprawiającymi turystykę pieszą a rowerzystami, osobami uprawiającymi *bird watching* a biegaczami itp.). Aby zminimalizować ten konflikt można wprowadzić podział na strefy, przestrzenne lub czasowe, z wyraźnym oznakowaniem dla kogo wprowadza się daną strefę i w jakim celu.
- **Konflikty między zajęciami rekreacyjnymi i użytkowaniem nierekreacyjnym** (np. konflikt pomiędzy turystyką a rolnictwem, leśnictwem). Odpowiedzią jest ostrożne planowanie przestrzenne z uwzględnieniem opinii użytkowników, zarządzanie popytem turystycznym (liczbą turystów) oraz informacja o tym, dlaczego dana działalność jest dozwolona. Na obszarach chronionych, gdzie występują tradycyjne formy rolnictwa, mogą być one uważane za część dziedzictwa krajobrazowego. Wtedy należy informować i podkreślać korzyści dla ochrony przyrody poprzez zachowanie tradycyjnej kultury rolnej i leśnej. W wielu parkach zakazana jest działalność nierekreacyjna, co eliminuje tego typu konflikty.

Technikami z zakresu rozwiązywania konfliktów na obszarach przyrodniczo cennych mogą być :

- **Zakaz pewnych działań:** zakaz jest podejściem kontrowersyjnym, ale czasami koniecznym. Jednakże, gdy potencjalni odwiedzający znają zasady ograniczeń, mogą świadomie podejmować decyzje o zmianie miejsca pobytu.
- **Rozdzielenie działań w czasie lub w przestrzeni:** podział na strefy (czasowy i terytorialny) jest stosunkowo łatwy do zrozumienia, komunikowania się i wdrażania.
- **Zapewnienie informacji i edukacji:** informacje mogą być wykorzystane do wywarcia wpływu na cele odwiedzin i jego działalność.

Szczegółowymi technikami tzw. „twardego zarządzania popytem” są:

- **Zamknięcie** dostępu do najbardziej cennych atrakcji, najczęściej w określonych terminach (Niezgoda 2006, s. 138). Warunkiem właściwej interakcji z turystami jest informacja, która wyjaśnia jakiemu celowi to służy i tylko wtedy zamknięcie przynosi efekty edukacyjne. Czasami zamknięcie może przynieść efekt przeciwny do zamierzonego (Eagles, McCool, Haynes 2002), ponieważ może wzbudzić zainteresowanie turystów i chęć odwiedzenia takiego „cennego” miejsca.
- **Normy/limity** ograniczające dostęp do walorów przyrodniczych, co powinno stanowić okazję do poinformowania gości o szczególnych cechach obszaru i powodach, dla których takie ograniczenie ma miejsce. Limity użytkowania dotyczą najczęściej wejścia na szlak lub kupna biletów wstępu do parku narodowego i wywołują zazwyczaj kontrowersje oraz mogą wzbudzać krytykę różnych grup społecznych. Ograniczenie dostępu do danego obszaru wiąże się też z kosztami finansowymi, które w momencie konieczności egzekwowania przepisów mogą być wysokie, szczególnie w początkowych etapach (Eagles, McCool, Haynes 2002).

Formą tego typu ograniczenia jest limit długości pobytu w określonym miejscu. Przykładem może być ograniczenie, aby żaden turysta nie pozostawał na noc na obszarze chronionym, albo że nie można zostać dłużej jak 3 noce w jednym miejscu. Korzyścią jest większa dostępność terenu dla większej liczby gości. Innym wariantem zastosowania tej techniki jest limit liczby osób przebywających na określonym obszarze. Może to być maksymalna liczba osób w jednej grupie turystów podróżujących lub wypoczywających razem (np. liczba osób przebywających jednocześnie na biwaku, uprawiających daną dyscyplinę sportową, odwiedzających rezerwat). Podejście to ogranicza dostęp do każdego obszaru dla większych grup, co ma wpływ na koszty świadczenia usług i eliminuje korzyści skali, szczególnie atrakcyjne dla touroperatorów. Kolejnym wariantem tej techniki jest ograniczenia według cech grupy, na przykład, ogranicza się wejście do parku grupom posiadającym pewne wyposażenie (broń, pojazdy) oraz grupom planującym podjęcie pewnych działań, takich jak bieg na orientację lub polowanie.

Innymi technikami zarządzania popytem turystycznym stosowanymi w celu uniknięcia konfliktu są:

- **Wstępne przydzielenie miejsca pobytu (*pre-assignment*)** – jest to wstępne przypisanie (poprzez wstępną rejestrację lub rezerwację) poszczególnych obiektów do konkretnych osób lub grup przed wejściem na teren eksploracji turystycznej. Może to być system, który przydziela zgłaszającego się turystę do konkretnego kempingu, na którym są jeszcze miejsca, albo parkingu. W parkach narodowych mogą to być dojścia do rezerwatów i wyjątkowych miejsc pobytu zwierząt. Kwestią problemową jest metoda, w jaki sposób poinformować turystów o ograniczeniach. Technika ta po-

zwala rozłożyć liczbę odwiedzających w czasie, ale jednocześnie zapewnia im dostęp do atrakcji. Znając poziom zapotrzebowania z dużym wyprzedzeniem, zarządzający są w stanie przydzielić odpowiednie zasoby personelu, zaopatrzenia i sprzętu. Takie podejście wymaga aby wszyscy potencjalni goście znali zasady i procedury rejestracji wstępnej, co i tak może być problemem dla turystów zagranicznych (Eagles, McCool, Haynes 2002).

- **Wymaganie planu podróży** obejmuje ustalenie miejsca i czasu podróży poszczególnych osób i grup turystycznych korzystających z obszaru turystycznego. Przykładem może być wymóg podania zarządzającym czasu wodowania łodzi i innych jednostek pływających na rzekach; podanie czasu i miejsca przebywania grup podejmujących wyprawę przyrodnicze do siedlisk dzikiej przyrody; wyznaczenie czasu dla grupy na obejrzenie atrakcyjnych miejsc, filmów interpretacyjnych i pokazów.
- **Bariery** są celowo ustaloną przeszkodą dla ruchu odwiedzających. Przykładem może być ogrodzenie, które powstało aby by trzymać ludzi z dala od terenów lęgowych rzadkich gatunków, rów, aby powstrzymać ludzi przed wejściem na wrażliwe tereny podmokłe, czy płoty by utrzymać pojazdy z dala od trawy. Nie wszystkie bariery muszą być oczywiste. Istnieje wiele projektów obiektów parkowych, które pozwalają na budowę skutecznych, ale niezauważalnych barier. Korzyścią jest zmniejszenie wpływu osób odwiedzających, ograniczenie aktów wandalizmu i efektywne działanie w zakresie informacji i kontroli ruchu turystycznego. Należy pamiętać, że źle zaprojektowane bariery mogą być niepożądaną ingerencją wizualną (Eagles, McCool, Haynes 2002).

Aby nie tworzyć zbędnej infrastruktury oraz nie rozwijać niepożądanych form turystyki (np. imprezy masowe, turystyka motorowa) należy dopasować usługi i produkty występujące w parku do motywów przyjazdu turystów, którzy będą postępować zgodnie z zasadami ekologii. Takie działania należą do obszaru zagadnień związanych z **produktem turystycznym**. Jednak, aby przyciągnąć pożądane segmenty turystów (ekoturystów), najpierw należy sprawdzić i dostosować podaż turystyczną: usługi noclegowe, transportowe, atrakcje, w taki sposób aby oferta sprzyjała zachowaniom proekologicznym. Należy wyeliminować szkodliwe dla środowiska produkty (np. w plastikowych opakowaniach), a świadczyć usługi o wysokiej jakości z ekologicznego punktu widzenia. Idealna sytuacja nastąpiłaby, gdyby zaistniała możliwość kompleksowej oceny stopnia ekologizacji usług wszystkich podmiotów turystycznych w celu zgodności z polityką parku.

Konkretnymi działaniami z zakresu produktu turystycznego jest organizacja specjalnych imprez, na których promowana jest ochrona środowiska i rozwój takich form turystyki, które jej służą. Aby produkt turystyczny był atrakcyjny, w czasie takich imprez należy zapewnić miejscowej ludności możliwość świętowania swoich tradycji kulturowych.

Techniką zarządzania popytem służącą ochronie wyjątkowo cennych walorów przyrodniczych są tzw. **kopie**, które turyści odwiedzają zamiast miejsc zagrożonych (Nieżgoda 2006, s. 139).

Dbając o ochronę najbardziej cennych walorów parku można wprowadzić specjalne **wymagania technologiczne**, które nakładają obowiązek posiadania przez turystów specjalistycznego sprzętu ze względów ochrony środowiska lub bezpieczeństwa. Przykładem może być wymóg gotowania wyłącznie w piecach gazowych (tzn. bez spalania drewna) lub przygotowanie turystów do osobistego usuwania odpadów (np. przenośne toalety). Na przykład, niektóre parki zakazują używania butelek i puszek, zmniejszając tym samym ilość śmieci. Niektóre obszary chronione wymagają od wszystkich wędrowców noszenia urządzeń nadawczych, aby umożliwić łatwiejsze ratowanie w przypadku ich zaginięcia (Eagles, McCool, Haynes 2002).

Wyjątkowe uwarunkowania turystyki, jakie tworzą parki narodowe oraz odpowiadające im przedstawione powyżej techniki wspomagające ochronę przyrody powodują, że działania marketingowe należy traktować w inny sposób, niż tradycyjny marketing polegający na zachęceniu klientów do skorzystania z oferty. Działania, które mogą służyć ochronie zasobów przyrodniczych wpisują się w koncepcje demarketingu (Nieżgoda 2006, s. 137). Demarketing nie ma na celu zlikwidowania popytu (napływu turystów), tylko ograniczenie jego poziomu na stałe lub w pewnych okresach (Kotler 1994, s. 12-13). W parkach narodowych **selektywny demarketing** może polegać na ograniczaniu zachęt do przyjazdów tych segmentów turystów, którzy nie sprzyjają ekologii lub przynoszą zbyt małe korzyści w stosunku do strat wynikających z ich napływu. Zarządzający terenami chronionymi mogą również rozważyć demarketing, rozumiany jako próbę przekonania potencjalnych gości parku do wyjazdu w inne miejsce poprzez ograniczenie działań promocyjnych lub promowanie alternatyw wyjazdu. Korzyściami tego typu działań są wyższe dochody, które przyniosą turyści zainteresowani i zgadzający się z polityką zarządzania parkiem. Działaniem w celu ograniczenia napływu turystów jest **podnoszenie cen** w terminach największego nasilenia ruchu turystycznego (Nieżgoda 2006, s. 137). Przykładem mogą być wyższe opłaty w okresach szczytowych wakacji, różne opłaty w zależności od lokalizacji lub zatłoczenia zakwaterowania oraz zróżnicowane opłaty za wjazd do parku (turyści płacą więcej niż mieszkańcy). Zróżnicowane ceny mogą eliminować sezonowość, wspierać cele społeczne i maksymalizować dochody w okresach szczytowego popytu. **Regulowanie sezonowości napływu turystów** może odbywać się poprzez zachęcanie do odwiedzin poza sezonem tych segmentów turystów, które nie są obligowane terminami wakacji czy świąt. Innym działaniem jest modyfikowanie produktu dla specjalnych grup odbiorców – na przykład organizowanie tzw. „zielonych szkół” czy konferencji (Nieżgoda 2006, s. 137 - 138).

Działaniem regulującym popyt turystyczny jest **kwalifikacja segmentów odwiedzających lub organizatorów**. Polega ona na ograniczeniu wjazdu (wejścia) tylko do tych osób,

które posiadają wymagane kwalifikacje, którymi mogą być dokumenty stwierdzające umiejętności (np. dla nurków, użytkowników sprzętu pływającego). Może to być również wymagane aby grupom w czasie zwiedzania wyjątkowo cennych obszarów towarzyszył wykwalifikowany przewodnik. Takie kwalifikacje najczęściej są wymagane dla uprawiających formy turystyki związane z wysokim ryzykiem (np. wspinaczka górską, paralotnie, kitesurfing, rafting itp.) Kwalifikacja odwiedzających jest zabezpieczeniem dla obszaru chronionego, ponieważ gwarantuje, że będzie on odwiedzany przez osoby znające zasady i regulaminy, a grupy będą koordynowane przez przewodników. Zwiększa to lokalne zatrudnienie w zakresie szkoleń i poradnictwa, co wpisuje się w koncepcje rozwoju zrównoważonego.

Objęcie danej przestrzeni formą ochrony, jaką jest park narodowy, powoduje, że staje się ona bardziej wartościowa i atrakcyjna w odczuciu turystów (Miazek 2020, s.77). Do najsilniej atrakcyjnych obszarów przyrodniczo cennych na terenie Polski należą Tatrzański Park Narodowy i Białowiecki Park Narodowy. Różnią się one nie tylko cechami i typem walorów przyrodniczych, lecz również typem konfliktów koniecznych do rozwiązania.

3.3.1. Rekomendacje z zakresu turystyki zrównoważonej dla Tatrzańskiego Parku Narodowego.

Tatrzański Park Narodowy powstał w 1954 roku i zajmuje powierzchnię 21 164 ha. Został uznany za światowy rezerwat biosfery. Jest jednym z bardziej znanych polskich parków. Obejmuje obszar najwyższych polskich gór Tatr oraz kompleksy leśne przylegające do nich od północy. Tatrzański Park Narodowy zdecydowanie wyróżnia się na tle innych parków pod względem wielkości ruchu turystycznego (Tatra National Park - poland.pl. 2017). W 2019 roku odwiedziło go 3 947,4 tys. turystów, co powoduje, że jest to park narodowy z największą liczbą odwiedzających (spośród ogółu odwiedzających polskie parki narodowe w 2019 roku prawie 28% stanowiły osoby, które wybrały Tatrzański Park Narodowy). Jako drugi w kolejności pod względem liczby odwiedzających był Karkonoski Park Narodowy, który miał ponad 45% mniej turystów (2160 tys.) (GUS 2020).

Wyjątkowe walory krajobrazowe i klimatyczne, dobrze przygotowana infrastruktura turystyczna, możliwość uprawiania wielu form turystyki, a także symbolika tych gór (np. Giewontu), sprawia, że Tatrzański Park Narodowy jest jednym z najczęściej odwiedzanych obszarów Polski (Buchwał, Fidelus 2010). Nadmierna liczba turystów, skoncentrowana na wytyczonych ciągach zwiedzania czy newralgicznych punktach (szczyty, przełęcze, punkty widokowe, węzły szlaków), niesie zagrożenia dla środowiska naturalnego takie jak: hałas, zanieczyszczenia, zaśmiecanie, niszczenie krajobrazu, poszerzanie ścieżek poprzez wydeptywanie, synantropizacja, antropopresja (Partyka 2010). Podstawowy typ konfliktu na terenie TPN wynika z konieczności pogodzenia celów ochronnych z celami społecznymi i ekonomicznymi wynikającymi z rozwoju turystyki. Pojawia się konflikt pomiędzy różnymi użytkownikami

przestrzeni: społecznością lokalną, turystami a władzami Parku, a także konflikt pomiędzy różnymi typami turystów, czego podłożem jest multifunkcyjny charakter TPN. Multifunkcyjność oznacza, że na terenie Parku uprawiane są różne formy turystyki (Miazek 2020): górską, pieszą, narciarską a także kulturową a nawet rowerową. Jak wykazały badania Tatrzński Park Narodowy jest miejscem, gdzie wielu turystów przebywa nie tylko z uwagi na chęć odwiedzenia atrakcyjnych walorów przyrodniczych, ale często po to, aby uprawiać aktywność rekreacyjną, która mogłaby się odbywać w innych, niekoniecznie cennych przyrodniczo miejscach (Nieżgoda, Nowacki 2020).

Zatem kluczowym zadaniem staje się określenie liczby turystów, która może przebywać w przestrzeni nie zakłócając celów ochronnych TPN. W istocie ilość osób odwiedzających TPN wyliczana jest na podstawie liczby sprzedanych biletów wstępu, powiększonej o liczbę pasażerów kolei linowej wjeżdżających na Kasprowy Wierch oraz oszacowanie wejść poza okresami funkcjonowania punktów sprzedaży biletów oraz wejść osób (mieszkańców gmin sąsiadujących z TPN) zwolnionych z obowiązku uiszczania opłat wstępu (Skawiński 2010). Dodatkową liczbę turystów określa sprzedaż e-biletów. Najbardziej dokładne jest badanie liczby turystów przebywających na szlaku w oparciu o istniejący monitoring wizyjny na Palenicy i w Morskim Oku, ponieważ jest to obserwacja ciągła. Analizy dorywcze mogą nie odzwierciedlać sytuacji z uwagi na różny rozkład ruchu turystycznego w podziale na dni i godziny.

Metodą realizacji celów ochronnych parku wskazaną we wcześniejszej części opracowania jest **limitowanie wejść**, co wiąże się z kilkoma problemami. Po pierwsze, należy określić realne możliwości limitowania, co związane jest ze sposobem pomiaru i czasem trwania (wprowadzenia) ograniczeń. Po drugie, wprowadzenie limitów nie zawsze uzyskuje akceptację turystów i usługodawców turystycznych. Po trzecie, wprowadzenie limitów musi być odzwierciedlone w fizycznych możliwościach ich egzekwowania (kontrola strażników, bramki), co jest kosztowne i często nie akceptowane społecznie.

Istniejącym obecnie sposobem limitowania w TPN jest wypadkowa przepustowości transportowej, pojemności parkingów, przepustowości bramek biletowych oraz zakazu wejścia od zmierzchu do świtu. Istniejącą formą ograniczenia liczby wejść jest ograniczona przepustowość kolejki na Kasprowy Wierch. Podobny skutek może mieć zamknięcie części kas biletowych (w szczególności dotyczy bramki na Palenicy Białczańskiej, będącej głównym punktem wyjścia do Morskiego Oka będącego najbardziej newralgicznym miejscem w TPN, w którym przebywa najwięcej turystów w ujęciu zarówno czasu, jak przestrzeni). Wprowadzonym już sposobem ograniczenia liczby turystów jest limit sprzedaży e- biletów, jednak przy jednoczesnym działaniu kas tradycyjnych, limit ten nie przeciwdziała zatłoczeniu. Można rekomendować wprowadzenie **limitowania w sposób pośredni poprzez współpracę z:**

- transportem publicznym: można wprowadzić kontrolę liczby przyjazdu środków transportu publicznego (linii regularnych i prywatnych) oraz ich orientacyjnego obłożenia,

- miejscami parkingowymi: uzgodnienie dobowego rozkładu obłożenia parkingów, (w tym wjazdy i wyjazdy); współpraca z podmiotami obsługującymi parkingi pozwala na szacowanie liczby turystów, a także na kierowanie ich do innych miejsc.

Należy podkreślić, że limitowanie dotyczy nie tylko turystów pieszych, ale również turystów uprawiających narciarstwo w sezonie zimowym.

Aby zniwelować niekorzystny odbiór społeczny limitowania niezbędna jest **kampania informacyjna skierowana zarówno do mieszkańców, jak też turystów**. Wyniki badań wskazują, że systematyczna i przejrzysta akcja edukacyjna i informacyjna prowadzona przez TPN mogłaby rozwiązać wiele wątpliwości i znacząco poprawić społeczną percepcję działań ochronnych prowadzonych przez Park, w tym zwiększyć poparcie społeczne dla ochrony biernej (Giergiczny, Zwijacz–Kozica 2018). Wprowadzenie limitów przy jednoczesnym informowaniu o celowości takiego działania powinno służyć budowaniu proekologicznego nastawienia turystów, a więc przyciągać turystów faktycznie zainteresowanych walorami przyrodniczymi. Aby wyjaśnić czemu służy limit wejść można wykorzystać istniejącą stronę internetową TPN, ale również nowe formy komunikacji np. portale społecznościowe. Na parkingach można wprowadzić tablice wyświetlające informację o aktualnej frekwencji w najbardziej popularnych miejscach z wizualnym wskazaniem przekroczenia limitów (np. w kolorze czerwonym). Takie tablice mogą wywołać u turystów efekt zastanowienia, czy warto iść w te rejony TPN. Ponieważ na drogach dojazdowych do Tatrzańskiego Parku Narodowego wyświetlane są tablice o stopniu zajętości parkingów, które są w gestii podmiotów i gmin, a nie TPN, istotnym działaniem byłoby wprowadzenie **systemu wspólnej informacji**.

Działaniem, które ogranicza ruch turystyczny w najbardziej newralgicznych punktach jest **korekta szlaków turystycznych**, która może wpłynąć na strefowanie ruchu turystycznego i wpisywać się w strategię rozproszenia. To działanie było podejmowane w TPN, bywają zamknięcia szlaków (np. Tomanowa Przełęcz, Kominiarski Wierch), ale również tworzy się nowe szlaki w celu odciążenia turystów od miejsc najbardziej zatłoczonych.

Innym działaniem, które ogranicza ruch turystyczny, ale nie eliminuje możliwości odwiedzenia danego miejsca jest **wprowadzenie ruchu jednokierunkowego na szlakach o największym zatłoczeniu**. Takie rozwiązanie sprawdza się w rejonie Orlej Perci oraz jaskiniach Raptawickiej i Mroźnej, a postulowane jest na trasie Zawrat – Świnica. Zbyt duża liczba turystów na szlaku skutkuje często dyspersją, czyli nielegalnym opuszczaniem wytyczonego ciągu przejścia. Przyczyną „omijania” szlaków jest bardzo często ich mała przepustowość, a także łatwość przemieszczania się poza nimi (Witkowski, Mroczka, Adamski, Bielański, Kolasińska 2010).

Wprowadzenie ruchu jednokierunkowego może wywoływać negatywne komentarze w mediach i różne oceny środowiska turystów, ale ważne jest aby informować turystów o celu i znaczeniu takich działań dla ochrony przyrody. Musi być również zapewniona **czytelna in-**

formacja dotycząca organizacji ruchu turystycznego i oznakowania alternatywnych dróg powrotu.

W celu ograniczenia dyspersji a także konfliktu pomiędzy różnymi użytkownikami terenu konieczne jest **ograniczanie narciarstwa pozatrasowego** jako czynnika negatywnie wpływającego na wysokogórską faunę (Skawiński 2010). Jak wykazały badania (Witkowski, Mrocza, Adamski, Bielański, Kolasińska 2010) bardzo ważne jest, aby upomnienia turystów przez strażników były przekazywane do wiadomości władz parku, zaś w sezonie zimowym konieczna jest obserwacja ruchu narciarskiego w obszarze wysokogórskim Tatr. Pomimo negatywnego odbioru, nie powinno dochodzić do sytuacji, aby turyści uczyli się lekceważenia istniejącego prawa. Dotyczy to zarówno tych turystów, którzy schodzą ze szlaku i nie są upominani bądź karani, jak i tych, którzy to masowo występujące zjawisko obserwują.

Zatem ważną kwestią jest budowanie świadomości ekologicznej wśród turystów nie tylko będących już na terenie TPN, ale również wszystkich potencjalnych odwiedzających. Tworzeniu takiej komunikacji służyć może **aktywność na forach społecznościowych i różnych środkach komunikacji**. Dobrą praktyką, która upowszechnia informacje o roli TPN i aktualnych problemach związanych z ruchem turystycznym i ochroną przyrody był emitowany w tv serial „Patrol Tatry”.

Innym działaniem z zakresu edukacji i kształtowania postaw proekologicznych jest działalność Centrum Edukacyjnego. Można zarekomendować rozszerzenie jego działalności poprzez:

- organizowanie „wirtualnych spacerów” które pokazywałyby przyrodę Tatr i najcenniejsze walory. Te „spacery” mogłyby być wyświetlane w czasie wizyt turystów bezpośrednio w Centrum Edukacyjnym lub muzeum, ale również mogłyby być emitowane przez Internet. (Sytuacja wywołana pandemią COVID-19 pozwoliła potencjalnym turystom „przyzwyczaić się” do wirtualnych form edukacji a nawet rekreacji). W czasie takich spacerów turyści mogliby zobaczyć jak wyglądają miejsca atrakcyjne w czasie zatłoczenia i w czasie „odpoczynku dla przyrody”;
- organizowanie wystaw i inscenizacji w ramach techniki **kopii**, czyli specjalnych, wirtualnych „instalacji”, które mogą pokazywać faunę i florę bez konieczności ingerencji w ekosystemy;
- organizowanie szkoleń dla nauczycieli (mogą to być szkolenia on-line), które pozwolą na edukację dzieci w zakresie świadomości ekologicznej. Tatrzański Park Narodowy od lat współpracuje z sąsiadującymi szkołami, usytuowanymi na terenie powiatu tatrzańskiego oraz nowotarskiego, organizując dla uczniów cykliczne zajęcia edukacyjne, warsztaty, seminaria, konkursy, taka współpraca dzięki możliwościom wirtualnym mogłaby się przenieść do innych miejsc, w szczególności do dużych miast, będących głównymi ośrodkami emisji ruchu turystycznego do TPN (np. Warszawa, Kraków);

- organizowanie wycieczek o tematyce ściśle ekologicznej. Wycieczki zorganizowane zgodnie z przepisami muszą być prowadzone przez przewodników tatrzańskich, co pomaga we właściwej edukacji ekologicznej. Poza wycieczkami organizowanymi i zgłoszonymi wcześniej Centrum Edukacji mogłoby mieć propozycję zorganizowania takiej trasy dla grupy turystów zgłaszających się indywidualnie.

Z uwagi na możliwości konfliktów, opisanych we wcześniejszej części opracowania, ważnym wymogiem działań staje się **współpraca z podmiotami świadczącymi usługi turystyczne**. Podstawowym celem powinno być **tworzenie atrakcji turystycznych zatrzymujących turystów poza Tatrami**. Szansą na odciążenie obszaru TPN jest tworzenie atrakcyjnej infrastruktury turystycznej, a zwłaszcza rekreacyjnej, na przedpolu Tatr oraz przygotowanie nowych produktów turystycznych w oparciu o atrakcje przyrodnicze, kulturowe i historyczne całego Podtatrza. Takie działania wymagają zaangażowania samorządów oraz podmiotów świadczących usługi turystyczne. Turyści przyjeżdżający na Podhale poza zainteresowaniem przyrodą wykazują również zainteresowanie kulturą. W ostatnich latach obserwuje się rozwój turystyki kulinarnej, co można by wykorzystać organizując imprezy kulinarne: festiwale, pokazy i pobyty w wybranych ośrodkach. Można rekomendować **utworzenie szlaku kulinarnego**, który zachęcając turystów do korzystania z lokalnej oferty mógłby kanalizować ruch turystyczny. Aby „odciągnąć” turystów od najbardziej uczęszczanych miejsc przyrodniczych należy stworzyć ofertę rekreacyjną poza ścisłym terenem TPN: szlaki rowerowe i ścieżki edukacyjne, ośrodki wellness, organizowanie qestów, czyli specjalnych gier terenowych odbywających się poza TPN.

Tatrzański Park Narodowy podejmuje różne formy współpracy. W Radzie Naukowej Parku zasiadają przedstawiciele wszystkich gmin oraz powiatu, na terenie których położony jest TPN. W 2016 roku TPN uruchomił program współpracy z lokalnymi kwaterodawcami pod nazwą „Gotowi w góry”, który zakłada dostarczenie do miejsc wypoczynku turystów informacji o bezpieczeństwie. Bierze w nim udział już ponad 100 obiektów: hoteli, pensjonatów i kwater prywatnych, dzięki którym ważne informacje docierają do tysięcy turystów. Te działania mogłyby być uzupełnione o szczególne informacje na temat ochrony przyrody oraz stanu i skutków zatłoczenia w konkretnych rejonach. Innym przykładem współpracy było szereg spotkań informacyjnych w siedzibach gmin oraz konsultacje społeczne dotyczące działania w strefie tranzytowej obszaru MaB (w październiku i w listopadzie 2019 r.). Są to kroki wzmacniające relacje pomiędzy TPN a mieszkańcami, co jest niezwykle ważne. Mieszkańcy zaangażowani w obsługę ruchu turystycznego mogą być zaniepokojeni ograniczeniem ruchu w TPN, jednak można podejmować akcje, które ograniczą napływ turystów do TPN, ale nie do korzystania z usług turystycznych w regionie. Służyć temu może rozproszenie ruchu turystycznego poprzez organizowanie atrakcji i imprez w otoczeniu TPN, odciągających od przebywania na terenie ochrony przyrody tych turystów, którzy nie prezentują postaw proekologicznych. Zgodnie z wynikami badań na temat celów turystów przebywających w Tatrzańskim Parku

Narodowym (Nieżgoda, Nowacki 2020), takie działania są szansą aby turyści pozostali w regionie, a nie zawsze dążyli do odwiedzania najbardziej popularnych miejsc. Temu działaniu mogłaby służyć **specjalna kampania promocyjna, w której wyeksponowano były by atrakcje Podhala poza ścisłym terenem Parku**. Promocja tych miejsc mogłaby się opierać na odwołaniu się do *innego sposobu odwiedzania Tatr*. Współcześni turyści poszukują bowiem coraz innych sposobów odpoczynku i chcą się wyróżnić uprawiając niecodzienne formy turystyki (Nieżgoda 2013). Zatem w kampanii promocyjnej można się odwołać do tych zjawisk, co byłoby demarketingiem w stosunku do TPN, ale działaniem marketingowym, zachęcającym turystów do odwiedzenia innych, otaczających gmin. Ważnym jest aby Tatrzański Park Narodowy odwiedzali turyści o jak największym stopniu świadomości ekologicznej.

3.3.2. Rekomendacje z zakresu turystyki zrównoważonej dla Białowieskiego Parku Narodowego (Puszczy Białowieskiej).

Białowieski Park Narodowy został utworzony w 1947 roku jako drugi, po Pienińskim Parku Narodowym, park narodowy w Polsce i jeden z pierwszych w Europie. Znany jest z ochrony najlepiej zachowanego fragmentu Puszczy Białowieskiej, ostatniego w Europie fragmentu lasu pierwotnego oraz liczącej kilkaset sztuk, największej na świecie wolnościowej populacji żubra. Obszar Ochrony Ścisłej Białowieskiego Parku Narodowego w 1979 r. z racji dużego znaczenia dla kultury i dziedzictwa ludzkości, wpisano na prestiżową Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego UNESCO. Jest to jedyny obiekt w Polsce wpisany na listę UNESCO z uwagi na walory przyrodnicze (kryterium VII). Posiadając unikatowe w skali europejskiej walory przyrodnicze, Białowieski Park Narodowy posiada zatem istotną przewagę konkurencyjną, która nie jest dostatecznie wykorzystana w rozwoju turystyki w regionie. W 2019 roku odwiedziło BPN 173,5 tys. turystów (GUS 2020). Z drugiej strony fakt, że turystyka nie jest rozwinięta w stopniu, w którym zachodzi zbyt duże zatłoczenie, powoduje, że planowanie jej rozwoju może być przeprowadzone zgodnie z koncepcją turystyki zrównoważonej. Dla Puszczy Białowieskiej rekomendowany jest zatem rozwój turystyki z uwzględnieniem wszystkich elementów zaprezentowanych w części 3.1. (schemat 1).

Ponieważ jako jeden z niewielu parków narodowych w Polsce, BPN nie jest obciążony obiektami noclegowymi i gastronomicznymi (Partyka 2010), można zaplanować ich rozbudowę, co będzie zgodne z celami ekonomicznymi i społecznymi turystyki zrównoważonej, która umożliwia podnoszenie jakości życia społeczności lokalnej. Jak wykazały badania za odwiedzenie Puszczy Białowieskiej polscy turyści są gotowi zapłacić blisko 13 razy więcej niż za wizytę w jakimkolwiek innym lesie w Polsce (Wesołowski i in. 2018).

Park zajmuje powierzchnię 10 517,27 ha, co stanowi 1/6 polskiej części Puszczy Białowieskiej, która jest najcenniejszym walorem turystyki całego regionu Podlasia. Kwestia użytkowania tego najlepiej zachowanego i najcenniejszego lasu Europy jest źródłem dominującego konfliktu na tym obszarze. Dostrzeganie potencjału turystycznego Puszczy Białowieskiej

stanowiło początek inicjatyw mających na celu poszerzenie terenu Parku Narodowego na całą polską część Puszczy Białowieskiej. Pozwoli to zachować wspólne dziedzictwo narodowe, a jednocześnie dać mieszkańcom regionu szansę na poprawę swojego poziomu życia. Warunkiem jest aby **plan ochrony przyrody zapewniał nie tylko cele ekologiczne, ale również społeczne i ekonomiczne**. Te propozycje pozostają w konflikcie do aktywnej gospodarki leśnej realizowanej na tym terenie. Pierwszym krokiem w rozwiązaniu konfliktu byłaby **poprawa społecznej percepcji działań ochronnych** prowadzonych przez Park, w tym zwiększenie poparcia społecznego dla ochrony biernej. Jak wykazały badania konflikt pomiędzy funkcją społeczną a ochronną jest pozorny - lasy, które w wysokim stopniu realizują funkcje ochronne są postrzegane także jako bardziej atrakcyjne rekreacyjnie (Giergiczny, Zwijacz-Kozica 2018). Stanowi to argument dla działań mających na celu aktywizację turystyki w aspekcie zrównoważonym.

Pierwszym krokiem do zmian powinny być badania „poziomu akceptowalnych zmian” (ang. Limits of Acceptable Change – LAC), pozwalające ocenić stopień, w jakim wpływ turystyki jest możliwy do zaakceptowania przez lokalne strony zainteresowane jej rozwojem (Lucas, Stankey 1985). Ważne jest aby mieszkańcy rozumieli nie tylko znaczenie rozwoju turystyki dla podnoszenia jakości życia, ale również rolę celów ochronnych realizowanych przez Park Narodowy do utrzymania przewagi konkurencyjnej Puszczy Białowieskiej na rynku turystycznym Europy. Należy zatem wzmacniać współpracę pomiędzy Parkiem a władzami gmin i podmiotami branży turystycznej. Służyć temu może **budowa lokalnej grupy działania**, w której cele ochrony przyrody byłyby reprezentowane przez Park. Jeśli inwestycje turystyczne przeprowadzone będą zgodnie z planem działania wypracowanym w porozumieniu z Parkiem i innymi interesariuszami można pogodzić lokalne potrzeby (inwestycje w infrastrukturę, rozwój turystyki i usług wokół niej skoncentrowanych jak noclegi, lokalne produkty, usługi gastronomiczne, a co za tym idzie stworzenie nowych miejsc pracy) z potrzebą ochrony przyrody. W procesie zarządzania konfliktem można zaproponować **utrzymanie strefowania**, które dzieli Park na obszary przeznaczone do różnego stopnia aktywności turystycznej i gospodarczej.

Pod ochroną ścisłą znajduje się 6059,27 ha, pod ochroną czynną 4104,63 ha, ochrona krajobrazowa prowadzona jest na obszarze 353,37 ha. Wokół Parku utworzona jest strefa ochronna – otulina, która obejmuje lasy zagospodarowane o powierzchni 3224,26 ha. Chcąc zachować wyjątkowy charakter Puszczy przy ewentualnym rozszerzeniu Parku Narodowego należy ograniczyć intensywność ingerencji w procesy przyrodnicze. Na całym obszarze Puszczy powinno się też zredukować zanieczyszczenia wód, gleby i powietrza, nadmierny hałas i ruch drogowy oraz wszelkie inne działania pogarszające warunki środowiska. Szczególnie ważną kwestią jest egzekwowanie zakazu kłusownictwa. Można zaproponować podział Puszczy zbieżny z regulacjami Obiektu Światowego Dziedzictwa UNESCO na 3 strefy o różnych modelach ochrony: **strefy ochrony ścisłej, strefy ochrony zintegrowanej oraz strefy ochrony**

użytkowej bioróżnorodności i krajobrazu (Kowalczyk i in. 2018). Aby nie ograniczać korzyści ludzi z dostępu do lasów rozszerzenie obszaru Parku Narodowego nie musi się wiązać z rozszerzeniem ochrony ścisłej. Pozostałe strefy powinny być otwarte dla pobytu ludzi oraz zbioru grzybów i jagód. Strefowanie powinno pozwolić na dostosowanie intensywności ruchu turystycznego do wartości przyrodniczej obszaru. Białowieski Park Narodowy ma charakter monofunkcyjny w zakresie turystyki (Miazek 2020), co oznacza, że realizowana jest jedna podstawowa forma turystyki. Jest nią turystyka piesza, a segmentami odbiorców są głównie osoby zainteresowane przyrodą. Ta segmentacja rynku stanowi doskonałą podstawę do rozwoju turystyki zrównoważonej, ponieważ można rozbudować sieć **szlaków i wydłużyć ścieżkę dydaktyczną**. Odpowiednie oznakowanie wraz z systemem informacji turystycznej może pozwolić na przyciągnięcie najbardziej atrakcyjnego rynku turystów, tj. ekoturystów. Należy jednak tak wyznaczyć szlaki, aby zapobiec dyspersji i nielegalnym zachowaniom turystów. Oznakowanie powinno zawierać również informacje o zakazie wykroczeń, na przykład, nielegalnym wprowadzaniu zwierząt, używaniu terenowych pojazdów mechanicznych, paralotni itp. Należy pamiętać, że turyści często nie stosują się do przepisów, ponieważ ich nie znają.

Obecnie, formą turystyki, która zyskuje coraz więcej zwolenników jest turystyka rowerowa. Na terenie obecnego Obrębu Ochronnego Rezerwat można poruszać się rowerem po wyznaczonych turystycznych szlakach rowerowych: czarnym oraz zielonym. Turystykę rowerową uprawiać można również na wyznaczonych odcinkach szlaków pieszych „Wilczy Szlak” oraz „Wokół Uroczyska Głuszczyca”, które są jednocześnie szlakami pieszymi. Nie są to długie i eksploatowane trasy, zatem rozszerzenie terenu Parku Narodowego umożliwiłoby wyznaczenie szlaków tylko dla turystyki rowerowej, co przeciwdziałałoby konfliktom wewnątrzrekreacyjnym. Dodatkową atrakcją dla turystów mogłoby być **wyznaczenie atrakcyjnego szlaku konnego**, które wraz ze wsparciem i powstaniem nowej infrastruktury dla turystyki konnej stanowić może walor przyciągający segmenty turystów z wysokich grup dochodowych. Należy podkreślić, że utworzenie warunków dla turystyki konnej zwiększyć może możliwości miejsc pracy i dochodów dla społeczności lokalnej.

Nieskażone tereny Puszczy Białowieskiej są niepowtarzalnym walorem i mogłyby stanowić **ofertę dla plenerów przemysłu filmowego**. Ponieważ jest to rynek bardzo atrakcyjny, który może zapewnić dochody dla regionu ważne byłoby wsparcie promocyjne na wyższych szczeblach zarządzania.

Ważnym elementem turystycznego zagospodarowania parków narodowych są ścieżki edukacyjne oraz ośrodki dydaktyczne. Ośrodek Edukacji Przyrodniczej Białowieskiego Parku Narodowego, nazwany imieniem prof. J. J. Karpińskiego został uruchomiony w 1996 roku i oceniany jest jako jeden z najbardziej aktywnych ośrodków dydaktycznych w polskich parkach narodowych (Partyka 2010). W 1999 roku, dla lepszego wykorzystania potencjału ludzi i sprzętu Ośrodek został połączony z Muzeum Przyrodniczym BPN w jeden dział: Centrum Edukacyjno-Muzealne BPN. Od tego czasu CEM BPN obejmuje swoją ofertą edukacyjną 60-

70 tysięcy osób rocznie (biernie, poprzez udostępnianie edukacyjnych ekspozycji przyrodniczych), w tym około 4-5 tys. osób korzysta z oferty edukacyjnej Ośrodka, a więc uczestniczy aktywnie w różnych formach edukacji przyrodniczej (i ekologicznej) (Białowiecki Park Narodowy, www.bpn.com.pl). Działalność Centrum Edukacyjno-Muzealnego BPN stanowi bardzo dobrą podstawę rozwoju działalności edukacyjnej. W sytuacji rozszerzenia powierzchni Parku i skierowania promocji na rynki zagraniczne koniecznym staje się przygotowanie oferty dydaktycznej dla odbiorców w różnych językach. Oferta edukacyjna powinna być również adresowana do lokalnych społeczności, gdyż ma pełnić istotną rolę w kreowaniu postaw prośrodowiskowych i kształtować właściwy wizerunek Parku. Edukacja w parkach narodowych może być zatem czynnikiem zapobiegającym i łagodzącym różne konflikty, jednak trudno zmierzyć jej skuteczność. Dotyczy bowiem ludzkich postaw i zachowań, w związku z czym pozytywne efekty edukacji można zauważyć dopiero po pewnym czasie (Partyka 2010). Zatem edukacja powinna być łączona ze współpracą. Aby rozwijać turystykę w ujęciu zrównoważonym społeczność lokalna powinna mieć możliwość zwiększenia dochodów. Atutem, który może się do tego przyczynić na terenie BPN jest unikalna w skali europejskiej kultura Podlasia. Może być ona elementem przyciągającym turystów nie tylko z Polski, ale i z zagranicy. Warunkiem jest stworzenie kompleksowej oferty turystycznej z infrastrukturą odpowiadającą potrzebom coraz bardziej wyedukowanego i wymagającego społeczeństwa. Aby zachować wartości kulturowe, którą warunkują unikatowość i przewagę konkurencyjną regionu, rozbudowywana czy nowopowstająca oferta usługowa powinna zachowywać tradycyjne walory kulturowe (tradycyjne budownictwo w usługach noclegowych, kuchnię lokalną w usługach gastronomicznych). **Nowa oferta turystyczna może opierać się na folklorze Podlasia, z jednoczesnym uwypukleniem nieskażonych warunków przyrodniczych regionu.** Szczegółowymi propozycjami są: szlak kulinarny, pokazy, festiwale folklorystyczne, sprzedaż pamiątek autorstwa lokalnych twórców. Działania te mogą być wspomagane przez utworzenie, na przykład, szlaku twórców ludowych. Wraz z rozwojem produktu turystycznego powinien nastąpić rozwój informacji z wykorzystaniem nowych technologii. Oferta może stanowić źródło korzyści pod warunkiem jej upowszechnienia.

Reasumując, turystyka obszaru chronionego zależy od utrzymania wysokiej jakości środowiska i warunków kulturowych na tym obszarze. Ma to zasadnicze znaczenie dla utrzymania korzyści ekonomicznych i społecznych dla ludności lokalnej. Na obszarach przyrodniczo cennych goście oczekują, że znajdą atrakcyjną ofertę (usługi, szlaki), ale nie wszystkie wymagania mogą zostać spełnione, ponieważ niektóre oczekiwania mogą być niespójne z celami i zadaniami obszarów chronionych. Należy zatem pamiętać, że atrakcyjność i przewagę konkurencyjną parków narodowych zapewniają wartości przyrodnicze, dla których ochrony obszary te zostały pierwotnie ustanowione.

3.4. Analiza przydatności i dostępności wskaźników turystyki zrównoważonej na potrzeby polskich miejscowości turystycznych (ETIS 2016)

Wstęp

Skutki rozwoju turystyki dotyczą przede wszystkim miejsca docelowego przyjazdu turystów, gdzie zachodzą zjawiska ekonomiczne, społeczno-kulturowe, a także związane ze środowiskiem przyrodniczym. Założeniem turystyki zrównoważonej, czyli zgodnej z koncepcją rozwoju zrównoważonego, jest dążenie do jednoczesnego niwelowania negatywnych skutków w tych trzech aspektach, a także dążenie do pozytywnych celów ekonomicznych, społecznych i ekologicznych. Aby monitorować skutki rozwoju turystyki i zapewnić jej zrównoważony charakter niezbędny jest system wskaźników odzwierciedlających wpływ turystyki na gospodarkę, społeczność lokalną i środowisko.

W ostatniej dekadzie wskaźniki dotyczące turystyki zrównoważonej były opracowywane, gromadzone i analizowane przez Dyрекcję Przedsiębiorczości i Przemysłu (Enterprise and Industry Directorate) przy Komisji Europejskiej w formie projektu nazywanego: „Europejski system wskaźników turystycznych – zestaw narzędzi - dla zrównoważonego zarządzania ośrodkami turystycznymi” („The European Tourism Indicator System toolkit for sustainable destination management” – ETIS). W 2013 r. Komisja Europejska przedstawiła opracowany pilotażowy zestaw tych wskaźników, który następnie został wykorzystany przez ok. 100 krajów (https://ec.europa.eu/growth/sectors/tourism/offer/sustainable/indicators_en, data dostępu 3.11.2020). Na podstawie doświadczeń z programu pilotażowego wprowadzono udoskonalony zestaw wskaźników - ETIS 2016.

Zestaw wskaźników ETIS zaprojektowano do szebła lokalnego i kierowanego na ten poziom monitorowania zrównoważonego rozwoju ośrodków turystycznych (miejsc przyjmujących turystów). Intencją twórców tego systemu wskaźników była pomoc zainteresowanym stronom w pomiarach i monitorowaniu procesów zarządzania zrównoważonym rozwojem turystyki oraz umożliwienie im w przyszłości udostępnienia i analizowania postępów i wyników. Wskaźniki opracowano dla obszaru nazywanego *destination*, co często w języku polskim tłumaczone jest jako „destynacja”, a w dokumentach UE jako „ośrodek”. Lepszym wydaje się określenie „obszar recepcji turystycznej” (ORT), który obejmuje miejsce do którego kierowany jest ruch turystyczny (Niezgoda 2006, s. 51; Dziedzic 1998, s. 9). W Polsce, z uwagi na uwarunkowania prawne, administracyjne, a także czynniki związane z pozyskiwaniem danych, najlepszą jednostką odzwierciedlającą sens ORT jest gmina lub miasto (Niezgoda 2006, s. 54). W niniejszym opracowaniu posłużono się skrótem ORT.

Twórcy systemu ETIS podkreślają, że proponowane wskaźniki można wykorzystywać dobrowolnie, stosując je łącznie lub integrując z istniejącymi systemami monitorowania ośrodków. Ta elastyczność jest zaletą, ponieważ nie wszystkie wskaźniki mogą być dostępne, a koszty pozyskania mogą być zbyt wysokie. Wybór wskaźników można rozszerzać lub ograniczać, aby sprostać potrzebom danego miejsca (gminy, miejscowości), interesom lokalnych zainteresowanych stron oraz konkretnym wyzwaniom związanym ze zrównoważonym rozwojem, z jakimi musi się zmierzyć dany obszar. Zatem aby rozwijać turystykę zrównoważoną dla zarządzających w ORT pojawia się kwestia które z zaproponowanych wskaźników wybrać i jakie są możliwości ich pozyskania. Należy zatem dokonać oceny przydatności i dostępności poszczególnych wskaźników w systemie ETIS.

Poprzez **przydatność wskaźnika turystyki zrównoważonej** należy rozumieć jego funkcjonalność czyli użyteczność dla zarządzających rozwojem turystyki, aby rozwój ten spełniał zasady rozwoju zrównoważonego. Ocena przydatności wskaźników jest rozwinięciem oceny ich funkcji, która może dla poszczególnych wskaźników mieć szerszy lub węższy zakres.

Poprzez **dostępność wskaźnika turystyki zrównoważonej** należy rozumieć jego osiągalność dla zarządzających rozwojem turystyki. Podstawową zasadą pozyskiwania danych jest rozpoczynanie badań od poszukania źródeł wtórnych, czyli danych już wcześniej zebranych (nawet do innych celów). Im łatwiejsze i mniej kosztowne jest uzyskanie tych danych, tym dostępność jest większa. Przy braku możliwości otrzymania danych wtórnych można podjąć badania pierwotne, a więc nowe badanie przeprowadzone specjalnie dla rozwiązania problemu. Jest to też możliwość pozyskania danych, ale należy pamiętać, że badania wtórne nie mają założenia badań cyklicznych, co oznacza, że dany wskaźnik, którego wartość obliczono na podstawie danych pierwotnych dotyczy konkretnego okresu czasu, po którym może być nieaktualny. Wyników badania opartego na źródłach pierwotnych nie można nazwać powszechnymi czy łatwymi do zdobycia (te określenia są synonimami dostępności), ponieważ proces zbierania danych pierwotnych wiąże się z dodatkowymi kosztami i długim czasem niezbędnym do przeprowadzenia badania. Dlatego w ocenie dostępności wskaźników kierowano się możliwością zdobycia danych już zebranych (np. przez GUS) przyjmując, że badanie pierwotne w ORT wykonać można specjalnie na potrzeby pozyskania określonych danych. Przeprowadzenie badań pierwotnych (ankiety, wywiady, obserwacje) w niniejszym opracowaniu sugerowane jest jako działanie podejmowanie w procesie ewaluacji turystyki zrównoważonej (część 3.5).

System wskaźników ETIS 2016.

Podstawową zasadą systemu wskaźników ETIS 2016 jest wspólna odpowiedzialność i zaangażowanie w proces decyzyjny w ramach współpracy poszczególnych interesariuszy związanych z turystyką w ORT. Ta współpraca jest niezbędna, ponieważ produkt turystyczny, z którego korzystają goście w ORT ma charakter kompleksowy i składa się z elementów ofe-

rowanych przez różnych usługodawców i „producentów” (atrakcje, noclegi, wyżywienie, transport). Zaangażowanie przedstawicieli różnych typów usług we wspólne działanie i praca w celu gromadzenia i zgłaszania informacji jest doskonałym sposobem na skuteczne zarządzanie turystyką w konkretnej gminie czy miejscowości.

System ETIS spełnia założenia zrównoważonego rozwoju turystyki, ponieważ wskaźniki odzwierciedlają diagnozę oddziaływania na środowisko przyrodnicze, społeczne i gospodarcze. System składa się z 43 wskaźników podstawowych odzwierciedlających obszary:

Sekcja A. Zarządzanie ORT (obszarem recepcji turystycznej)

Sekcja B. Wpływ ekonomiczny

Sekcja C. Wpływ społeczny i kulturowy

Sekcja D. Wpływ środowiskowy.

Tabela 1. Wskaźniki ETIS 2016 dla obszaru recepcji turystycznej (ORT)

Kryteria	Numer referencyjny wskaźnika	Kluczowe wskaźniki ETIS
Sekcja A: Zarządzanie ORT		
A.1 Polityka publiczna w zakresie turystyki zrównoważonej	A.1.1	Odsetek przedsiębiorstw/zakładów turystycznych w ORT stosujących dobrowolną certyfikację /etykietowanie w zakresie ochrony środowiska /jakości/zrównoważonego rozwoju i/lub społecznej odpowiedzialności biznesu.
A.2 Zadowolenie klienta	A.2.1	Odsetek turystów i odwiedzających jednodniowych, którzy są zadowoleni z ogólnych doświadczeń w ośrodku.
	A.2.2	Odsetek regularnych/powracających odwiedzających (w ciągu 5 lat).
Sekcja B: Wpływ ekonomiczny		
B.1 Przepływ turystyczny (wielkość i wartość) w ośrodku	B.1.1	Liczba noclegów turystycznych na miesiąc.
	B.1.2	Liczba odwiedzających jednodniowych w miesiącu.
	B.1.3	Względny wkład turystyki w gospodarkę ośrodka (% PKB).
	B.1.4	Dzienne wydatki na turystę, który został przynajmniej na 1 nocleg.
	B.1.5	Dzienne wydatki na odwiedzającego jednodniowego .
B.2 Wyniki przedsiębiorstwa (przedsiębiorstw) turystycznych	B.2.1	Średnia długość pobytu turystów (liczba nocy).
	B.2.2	Stopień wykorzystania zakwaterowania w komercyjnej bazie noclegowej na miesiąc i średnia za rok.
B.3 Ilość i jakość zatrudnienia	B.3.1	Bezpośrednie zatrudnienie w turystyce jako odsetek całkowitego zatrudnienia w ośrodku.
	B.3.2	Odsetek sezonowych miejsc pracy w turystyce.
B.4 Turystyczny łańcuch dostaw	B.4.1	Odsetek lokalnie produkowanej żywności, napojów, towarów i usług pochodzących z przedsiębiorstw turystycznych w ośrodku.

Sekcja C: Wpływ społeczny i kulturowy		
C.1 Wpływ wspólnotowy/społeczny	C.1.1	Liczba turystów/odwiedzających na 100 mieszkańców.
	C.1.2	Odsetek mieszkańców zadowolonych z turystyki na obszarze ośrodka (na miesiąc/sezon).
	C.1.3	Liczba łóżek dostępnych w komercyjnych obiektach noclegowych na 100 mieszkańców.
	C.1.4	Liczba drugich domów (domów wakacyjnych) na 100 domów.
C.2 Zdrowie i bezpieczeństwo	C.2.1	Odsetek turystów zgłaszających skargę na policji.
C.3 Równość płci	C.3.1	Odsetek mężczyzn i kobiet zatrudnionych w sektorze turystycznym.
	C.3.2	Odsetek przedsiębiorstw turystycznych, w których stanowisko dyrektora naczelnego zajmuje kobieta.
C.4 Równość/dostępność	C.4.1	Odsetek pokoi w komercyjnych obiektach noclegowych dostępnych dla osób niepełnosprawnych.
	C.4.2	Odsetek komercyjnych obiektów noclegowych uczestniczących w uznanych programach dostępności.
	C.4.3	Procentowy udział transportu publicznego dostępnego dla osób niepełnosprawnych i osób o szczególnych wymaganiach związanych z dostępnością.
	C.4.4	Odsetek atrakcji turystycznych dostępnych dla osób niepełnosprawnych oraz/lub uczestniczących w uznanych programach dostępności.
C.5 Ochrona i umacnianie dziedzictwa kulturowego, tożsamości lokalnej i dóbr kultury	C.5.1	Odsetek mieszkańców zadowolonych z wpływu turystyki na tożsamość ośrodka.
	C.5.2	Odsetek wydarzeń w ośrodku, które koncentrują się na tradycyjnej/lokalnej kulturze i dziedzictwie.
Sekcja D: Wpływ środowiskowy		
D.1 Ograniczanie wpływu transportu	D.1.1	Odsetek turystów i odwiedzających jednodniowych korzystających z różnych środków transportu w celu przybycia do ośrodka.
	D.2.2	Odsetek turystów i odwiedzających jednodniowych korzystających z lokalnych usług transportowych /bezpiecznych sposobów przemieszczania się /publicznych usług transportowych do poruszania się po obszarze ośrodka.
	D.1.3	Średni dystans (w km) pokonywany przez turystów i odwiedzających jednodniowych z domu do ośrodka.
	D.1.4	Średni ślad węglowy turystów i odwiedzających jednodniowych podróżujących z domu do ośrodka.
D.2 Zmiana klimatu	D.2.1	Odsetek przedsiębiorstw turystycznych zaangażowanych w programy łagodzenia zmiany klimatu – takie jak kompensacja CO ₂ , systemy energooszczędne itp. – oraz odpowiedzi i działania „przystosowawcze”.
	D.2.2	Odsetek infrastruktury noclegowej i atrakcji turystycznych zlokalizowanych na „obszarach szczególnie narażonych”
D.3 Gospodarka odpadami stałymi	D.3.1	Produkcja odpadów na nocleg turystyczny w porównaniu z ogólną produkcją odpadów na osobę (kg).
	D.3.2	Odsetek przedsiębiorstw turystycznych segregujących różne rodzaje odpadów.
	D.3.3	Odsetek całkowitej ilości odpadów poddanych recyklingowi na jednego turystę w porównaniu z całkowitą ilością odpadów poddanych recyklingowi na jednego mieszkańca rocznie.

D.4 Oczyszczanie ścieków	D.4.1	Odsetek ścieków z ośrodka poddanych co najmniej drugiemu etapowi oczyszczania przed zrzutem.
D.5 Gospodarka wodna	D.5.1	Zużycie świeżej wody na nocleg turystyczny w porównaniu ze zużyciem wody przez ogół populacji (na dobę/mieszkańca).
	D.5.2	Odsetek przedsiębiorstw turystycznych podejmujących działania mające na celu zmniejszenie zużycia wody.
	D.5.3	Odsetek przedsiębiorstw turystycznych wykorzystujących wodę odzyskaną w wyniku recyklingu
D.6 Zużycie energii	D.6.1	Zużycie energii na nocleg turystyczny w porównaniu ze zużyciem energii przez ogół populacji (na dobę/mieszkańca).
	D.6.2	Odsetek przedsiębiorstw turystycznych podejmujących działania mające na celu zmniejszenie zużycia energii
	D.6.3	Odsetek rocznej ilości energii zużywanej ze źródeł odnawialnych (Mwh) w porównaniu do całkowitego rocznego zużycia energii w ośrodku.
D.7 Ochrona krajobrazu i różnorodności biologicznej	D.7.1	Odsetek lokalnych przedsiębiorstw w sektorze turystycznym aktywnie wspierających ochronę, zachowanie i zarządzanie lokalną różnorodnością biologiczną i krajobrazami.

Wyjaśnienie: Na zielono zaznaczono wskaźniki, które we wcześniejszej wersji ETIS (2013) były określone jako „podstawowe”, a na szaro – te, które były określone jako „dodatkowe”.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: European Commission. (2016). *The European Tourism Indicators System ETIS toolkit for sustainable destination management*, Pobrano 3 listopad 2020, z https://ec.europa.eu/growth/sectors/tourism/offer/sustainable/indicators_en.

W sekcji A zaprezentowano wskaźniki dotyczące zarządzania ORT. W ramach wskaźników zarządzania kładzie się nacisk na istotne kwestie związane z procesem decyzyjnym i komunikacją pomiędzy zarządzającymi ORT a innymi interesariuszami. Pierwszą grupą analizowanych zagadnień w sekcji A jest polityka publiczna, a podstawowym z omawianych wskaźników jest:

Wskaźnik A.1.1 Odsetek przedsiębiorstw / zakładów turystycznych w ORT stosujących dobrowolną certyfikację / etykietowanie w zakresie ochrony środowiska / jakości / zrównoważonego rozwoju i/lub społecznej odpowiedzialności biznesu.

Wskaźnik ten pozwala na ocenę w jakim stopniu przedsiębiorstwa aktywnie włączają zasady zrównoważonego rozwoju do swoich działań i czy angażują się w uznane (lub kwalifikowane) programy ekologicznego oznakowania i procedury sprawozdawczości w odniesieniu do zrównoważonego rozwoju.

Ocena przydatności: Wskaźnik jest przydatny do porównań poszczególnych przedsiębiorstw, a po zagregowaniu pozwala na porównanie ORT z innymi miejscami pod względem certyfikacji ochrony środowiska. Odzwierciedla zatem zaangażowanie przedsiębiorstw w zrównoważony rozwój w skali lokalnej, a także regionalnej.

Ocena dostępności: Wskaźnik jest trudno dostępny. GUS na poziomie lokalnym (dla gmin) zbiera informacje na temat obiektów noclegowych, które dotyczą wykorzystania bazy, nie zawierają natomiast odniesień do ochrony środowiska/jakości/zrównoważonego rozwoju czy CSR. Dane, konieczne do obliczenia wskaźnika, mogą zostać pozyskane drogą badań pierwotnych (np. poprzez dodanie odpowiedniego pola w formularzu KT-1¹ GUS w przypadku obiektów noclegowych lub metodą web scrappingu). Ze względu na dużą liczbę certyfikatów i etykiet turystycznych przyznawanych na podstawie różnych kryteriów, konieczne jest wypracowanie jednolitych standardów w zakresie wyboru oznaczeń branych pod uwagę przy opracowaniu wskaźnika. W jego skład zakwalifikować można np. obiekty posiadające certyfikat ISO 14001 dotyczący zarządzania środowiskowego w przedsiębiorstwach hotelarskich, restauracjach czy firmach przewozowych (dane skali kraju za 2019 rok, uwzględniające podział na sektory dostępne na stronie <https://isotc.iso.org/livelink/livelink?func=ll&objId=18808772&objAction=browse&viewType=1>), eko-etykietę Zielony Klucz dla obiektów noclegowych (lista obiektów dostępna na stronie <https://www.greenkey.global/green-key-sites>), obiekty należące do ECEAT (sieć ekologicznych gospodarstw agroturystycznych, lista dostępna na stronie <http://www.agroekoturystyka.pl/>).

Kolejnym wskaźnikiem istotnym z punktu widzenia zarządzania produktem turystycznym jest:

Wskaźnik A.2.1 Odsetek turystów i odwiedzających jednodniowych, którzy są zadowoleni z ogólnych doświadczeń w ośrodku.

Wskaźnik ten obrazuje zadowolenie turystów, a więc ukazuje potencjalną możliwość powrotu turysty do tego miejsca lub przekazanie pozytywnej opinii innym turystom, co wpływa na konkurencyjność ORT w stosunku do innych miejscowości (gmin).

Ocena przydatności: Wskaźnik mógłby być przydatny do oceny konkurencyjności produktu turystycznego danego ORT w stosunku do innych miejsc. Wykorzystanie wskaźnika byłoby jednak przydatne tylko w sytuacji, gdy inne, konkurencyjne ORT dysponowałyby takim samym wskaźnikiem.

Ocena dostępności: Dane nie są dostępne w postaci źródeł wtórnych. Pozyskanie danych byłoby możliwe jedynie przy wykorzystaniu badań pierwotnych (dane uzyskiwane po pobycie gościa w danym miejscu), co jest czasochłonne i kosztowne, a dodatkowo wymagałoby koordynacji pomiędzy usługodawcami oferującymi noclegi.

¹ Sprawozdanie o wykorzystaniu turystycznego obiektu noclegowego (dla obiektów o liczbie 10 i więcej miejsc noclegowych).

Wskaźnikiem dodatkowym obrazującym lojalność klienta w stosunku do miejsca pobytu jest:

Wskaźnik A.2.2 Odsetek regularnych/powracających odwiedzających (w ciągu 5 lat).

Wskaźnik obrazuje strukturę klientów i udział klientów lojalnych, jednak bez badań szczegółowych nie odzwierciedla informacji dlaczego klienci wracają, a więc nie wskazuje źródła przewagi konkurencyjnej.

Ocena przydatności: Wskaźnik nie jest precyzyjny, a przez to nie jest przydatny. Motywy powrotu turysty do danego miejsca mogą być różne, nie zawsze jest to lojalność do usługodawcy, może to być, na przykład niższa cena, albo przyzwyczajenie. Zatem wskaźnik nie pokazuje źródła przewagi konkurencyjnej danego ORT w stosunku do innych ORT.

Ocena dostępności: Dane nie są dostępne w postaci źródeł wtórnych. Pozyskanie danych byłoby możliwe jedynie przy wykorzystaniu badań pierwotnych (dane uzyskiwane po pobycie gościa w danym miejscu), co jest niezwykle czasochłonne i kosztowne a dodatkowo wymagałoby koordynacji pomiędzy usługodawcami oferującymi noclegi.

Kolejna grupa wskaźników dotyczy celów ekonomicznych, które powinna zapewniać turystyka zrównoważona. W systemie ETIS 2016 są to wskaźniki wpływu ekonomicznego w **sekcji B**. W grupie wskaźników określających przepływy turystyczne podstawowym wskaźnikiem jest:

Wskaźnik B.1.1 Liczba noclegów turystycznych na miesiąc.

Jest to popularny wskaźnik obrazujący zarówno wykorzystanie obiektów noclegowych, jak też sezonowe rozłożenie ruchu turystycznego. Wskaźnik ten odzwierciedla zainteresowanie turystów pobylem w ORT.

Ocena przydatności: Wskaźnik charakteryzuje się bardzo dużym stopniem przydatności, ponieważ umożliwia przewidywanie koniecznych miejsc usługowych w przekrojach miesięcznych i zarządzanie sprzedażą miejsc noclegowych w sposób umożliwiający eliminację zatłoczenia ORT. Przydatność wskaźnika wynika też z możliwości przewidywania wielkości i wartości ruchu turystycznego na miesiąc. Pozwala to na przeciwdziałanie skutkom sezonowości, co ma kluczowe znaczenie dla zrównoważonego rozwoju gospodarczego ośrodka.

Ocena dostępności: Dane, niezbędne do wyliczenia wskaźnika dla ORT, są możliwe do pozyskania z GUS, na podstawie informacji sprawozdawczych dostarczanych przez obiekty noclegowe w formularzu KT-1. Wyniki badania KT-1 są dostępne na poziomie województw, powiatów i gmin przy zachowaniu zasady zachowania tajemnicy statystycznej, tzn. udostępniane są dane jeśli na danym poziomie agregacji są 3 lub więcej obiektów. Dane są dostępne bezpłatnie. Należy zaznaczyć, że w miejscach bardzo atrakcyjnych turystycznie istnieje wiele obiektów „szarej strefy”, które nie są odzwierciedlone w sprawozdawczości.

Wskaźnikiem uzupełniającym, który pozwala na ocenę zatłoczenia w ORT jest:

Wskaźnik B.1.2 Liczba odwiedzających jednodniowych w miesiącu.

Wskaźnik ten obejmuje zagadnienie ruchu turystycznego, który nie jest powiązany z korzystaniem z noclegów. Odwiedzający jednodniowi charakteryzują się niską średnią wydatków na dzień pobytu, a im wyższe wydatki turysty na dzień, tym większą efektywność osiąga ośrodek turystyczny pod względem generowania wartości turystycznej. Odwiedzający korzystający tylko z atrakcji, a nie pozostający na nocleg w ORT zmniejszają potencjalne dochody a zwiększają uciążliwość dla środowiska.

Ocena przydatności: Wskaźnik charakteryzuje się dużym stopniem przydatności, ponieważ obrazuje zainteresowanie turystów atrakcjami ORT i wskazuje zatłoczenie miejsca. Przydatność wskaźnika opiera się również na informacji, ilu potencjalnych odwiedzających mogłoby przyczynić się do wzrostu dochodów ORT, gdyby nie tylko odwiedzali atrakcje, ale korzystali z noclegu. Przydatność wskaźnika wynika również z informacji, jaką niesie dla usługodawców, którzy mogliby rozwijać zakres, jakość lub promocję usług noclegowych w celu zatrzymania odwiedzających na noc.

Ocena dostępności: Wskaźnik jest bardzo trudno dostępny. Liczbę turystów można pozyskać na podstawie liczby sprzedanych biletów wstępu atrakcji znajdujących się w ORT (muzea, atrakcje, parki narodowe), lub na podstawie dochodów z gastronomii i atrakcji. Jednak dane te nie odzwierciedlają podziału na turystów i odwiedzających jednodniowych. Jedyńa możliwością są szacunki uzyskane na podstawie odjęcia od liczby odwiedzających atrakcję liczby osób nocujących w regionie. Jednak takie dane nie są precyzyjne, ponieważ turyści mogą odwiedzać kilka atrakcji w ciągu dnia.

Wskaźnikiem uzupełniającym, który pokazuje znaczenie roli turystyki w regionie w stosunku do innych dziedzin gospodarki jest:

Wskaźnik B.1.3. Względny wkład turystyki w gospodarkę ośrodka (% PKB).

Wskaźnik ten pokazuje na ile turystyka jest ważna w układzie branż występujących w danym miejscu, co jest ważne w koncepcji turystyki zrównoważonej.

Ocena przydatności: Wskaźnik jest przydatny, ponieważ pokazuje znaczenie turystyki w regionie w stosunku do innych dziedzin gospodarki. Wysoka wartość wskaźnika może sugerować szczególne narażenie pod względem ekonomicznym wynikające z nadmiernej zależności rozwoju ekonomicznego od turystyki.

Ocena dostępności: Dane niezbędne do obliczenia wskaźnika dostępne są na poziomie kraju i ujęte zostały w danych Departamentu Turystyki z 2019 roku (gospodarka turystyczna generowała 6,3% PKB). Dane, niezbędne do obliczenia wskaźnika na poziomie ORT, nie są dostępne.

Wskaźnikiem dodatkowym obrazującym wpływ ekonomiczny turystyki na ORT jest:

Wskaźnik B.1.4. Dzielne wydatki na turystę, który został przynajmniej na 1 nocleg.

Turyści wydatkujący więcej na 1 dzień pobytu przynoszą większe dochody w stosunku do wyrządzanych swoją obecnością szkód dla środowiska naturalnego. Im wyższe wydatki na dzień, tym większą efektywność osiąga ośrodek turystyczny pod względem generowania wartości turystycznej.

Ocena przydatności: Wskaźnik bardzo przydatny, ponieważ odzwierciedla segmenty turystów odwiedzających ORT i odpowiada na pytanie czy są to turyści z wysokich grup dochodowych, czy z niskich. W porównaniu z wskaźnikami z innych ORT wskaźnik ten pozwala na ocenę, jakie usługi rozwijać i promować aby przyciągać turystów przynoszących najwyższe dochody. Tacy turyści przynoszą pożądane efekty ekonomiczne dla ORT.

Ocena dostępności: Dane, niezbędne do wyliczenia wskaźnika dla ORT, są trudne do pozyskania. W ramach sprawozdawczości prowadzonej przez GUS, wydatki dotyczące turystów są zbierane w badaniu podróży mieszkańców Polski. Natomiast m.in. wielkość próby badawczej determinuje, że są to badania reprezentatywne (dla całej populacji generalnej) na poziomie ogólnopolskim i wojewódzkim, a nie na mniejszych jednostkach terytorialnych.

Wskaźnikiem, który obrazuje możliwości uzyskiwania dochodu w ORT jest:

Wskaźnik B.1.5 Dzielne wydatki na odwiedzającego jednodniowego.

Odwiedzający wydatkujący więcej na 1 dzień pobytu przynoszą większe dochody w stosunku do wyrządzanych swoją obecnością szkód dla środowiska naturalnego. Im wyższe wydatki na dzień, tym większą efektywność osiąga ośrodek turystyczny pod względem generowania wartości turystycznej.

Ocena przydatności: Wskaźnik jest bardzo przydatny, ponieważ odzwierciedla segmenty i grupy dochodowe odwiedzających jednodniowych. Dla zachowania walorów środowiska przyrodniczego lepiej jest, gdy odwiedzający generują większe wydatki na dzień pobytu w porównaniu z innymi odwiedzającymi. Przy dużym poziomie wydatków na 1 dzień pobytu można ograniczyć zachęty do przyjazdu do regionu bez rezygnacji z dochodów, a więc wpłynąć na zmniejszenie zatłoczenia. Jednocześnie niska wartość wskaźnika odzwierciedla słaby rozwój infrastruktury turystycznej. Jeśli nie występują ograniczenia o charakterze ekologicznym jest to sygnał do rozpoczęcia inwestycji w celu uzyskania większych dochodów w ORT.

Ocena dostępności: Dane, niezbędne do wyliczenia wskaźnika dla ORT, są trudne do pozyskania. W ramach sprawozdawczości prowadzonej przez GUS, wydatki dotyczące turystów są zbierane w badaniu podróży mieszkańców Polski. Natomiast m.in. wielkość próby badawczej determinuje, że są to badania reprezentatywne (dla całej populacji generalnej) na poziomie ogólnopolskim i wojewódzkim, a nie na mniejszych jednostkach terytorialnych.

Kolejna grupa wskaźników dotyczy wyników przedsiębiorstw turystycznych. Podstawowym wskaźnikiem jest:

Wskaźnik B.2.1. Średnia długość pobytu turystów (liczba nocy).

Wskaźnik ten odzwierciedla atrakcyjność miejsca i jego nasycenie w atrakcje, co warunkuje długość pobytu turysty. Miejscowości powinny zachęcać do jak najdłuższego pobytu turystów, którzy im dłużej przebywają na ORT tym bardziej zwiększają szanse na sprzedaż usług innym przedsiębiorstwom na tym obszarze. Zatem wydłużanie pobytu sprzyja nie tylko pojedynczemu usługodawcy, ale zrównoważonemu rozwojowi ORT.

Ocena przydatności: Wskaźnik jest bardzo przydatny. Większa średnia długość pobytu turysty może powodować ograniczenie napływu nowych turystów do ORT. Długie pobyty prowadzą do większego stopnia wykorzystania miejsc noclegowych i przeciwdziałają sezonowości. Zatem, im dłuższy pobyt turystów, tym wyższy zwrot z inwestycji w sektorze gastronomii i hotelarstwa.

Ocena dostępności: Dane, niezbędne do wyliczenia wskaźnika dla ORT, są możliwe do pozyskania z GUS, na podstawie informacji sprawozdawczych dostarczanych przez obiekty noclegowe w formularzu KT-1. Wyniki badania KT-1 są dostępne na poziomie województw, powiatów i gmin przy zachowaniu zasady zachowania tajemnicy statystycznej, tzn. udostępniane są dane jeśli na danym poziomie agregacji są 3 lub więcej obiektów. Dane są dostępne bezpłatnie.

Wskaźnikiem uzupełniającym informacje o wynikach przedsiębiorstw w ORT jest:

Wskaźnik B.2.2 Stopień wykorzystania zakwaterowania w komercyjnej bazie noclegowej na miesiąc i średnia za rok.

Jest to podstawowy wskaźnik obrazujący zatłoczenie ORT i sezonowość w skali roku. Rozwój turystyki zrównoważonej powinien dążyć do niwelowania skutków sezonowości, co sprzyja procesowi zwrotu z inwestycji i efektywności przedsiębiorstw. Ponieważ w ORT turyści korzystają z różnych usług, zwiększone wykorzystanie bazy noclegowej skutkuje wykorzystaniem oferty innych producentów i usługodawców, co sprzyja większym efektom uzyskiwanym z turystyki.

Ocena przydatności: Wskaźnik jest przydatny, ponieważ odzwierciedla obłożenie bazy noclegowej, a przez to zatłoczenie w miejscu pobytu. Jednocześnie wskaźnik odzwierciedla wolny potencjał ORT, który stanowi podstawę podjęcia działań promocyjnych zarówno przez pojedyncze przedsiębiorstwa, jak cały ORT w celu przyciągnięcia turystów.

Ocena dostępności: Dane, niezbędne do wyliczenia wskaźnika dla ORT, są możliwe do pozyskania z GUS, na podstawie informacji sprawozdawczych dostarczanych przez obiekty noclegowe w formularzu KT-1. Wyniki badania KT-1 są dostępne na poziomie województw, powiatów i gmin przy zachowaniu zasady zachowania tajemnicy statystycznej, tzn. udostępniane

są dane jeśli na danym poziomie agregacji są 3 lub więcej obiektów. Dane są dostępne bezpłatnie.

Kolejna grupa wskaźników w sekcji B dotyczy ilości i jakości zatrudnienia. Wskaźnikiem podstawowym jest:

Wskaźnik B.3.1 Bezpośrednie zatrudnienie w turystyce jako odsetek całkowitego zatrudnienia w ORT.

W skali lokalnej jedną z ważniejszych korzyści z rozwoju turystyki jest tworzenie miejsc pracy, a wskaźnik ten pokazuje znaczenie turystyki w sektorze zatrudnienia, a przez to również skutki społeczne. Rozwój turystyki generujący dużą liczbę stałych miejsc pracy przyczynia się bowiem do podnoszenia jakości życia mieszkańców.

Ocena przydatności: Wskaźnik jest przydatny, ponieważ pokazuje znaczenie turystyki w generowaniu przychodów ORT, tworzeniu miejsc pracy, a także tworzeniu procesów ekonomicznych związanych z obiegiem pieniężnym (działanie tzw. mnożnika turystycznego).

Ocena dostępności: Dane są dostępne w GUS w Banku Danych Lokalnych jako odsetek pracujących w sekcji I (zakwaterowanie i usługi gastronomiczne) dla poziomu województwa. Dane, niezbędne do wyliczenia wskaźnika dla ORT, są możliwe do pozyskania z GUS na podstawie danych zawartych w formularzu Z-05². Dane można uzyskać bezpośrednio od pracodawców w badaniu pierwotnym.

Wskaźnikiem uzupełniającym informację o zatrudnieniu w turystyce jest:

Wskaźnik B.3.2 Odsetek sezonowych miejsc pracy w turystyce.

Wskaźnik ten odzwierciedla społeczną wartość miejsc pracy w turystyce. Wskaźnik ten mierzy nie tylko liczbę utworzonych miejsc pracy, ale również jakość zatrudnienia. Praca sezonowa nie zawsze jest korzystna dla społeczności lokalnej przyjmującej turystów, ponieważ angażowane są w nią często osoby pochodzące spoza ORT, a zatem dochód uzyskany dzięki turystyce może „wypłynąć” poza miejsce bezpośrednio przyjmujące turystów.

Ocena przydatności: Wskaźnik jest przydatny, ponieważ wskazuje na sezonowość ruchu turystycznego i nierówne wykorzystanie walorów w ciągu roku, a także na potrzebę zniwelowania nierównego rozdzielenia miejsc pracy. Wysoka wartość wskaźnika ostrzega też przed wzrostem zatłoczenia w sezonie a także przed „wypływaniem” dochodów poza ORT.

Ocena dostępności: Dane, niezbędne do wyliczenia wskaźnika dla ORT, są możliwe do pozyskania z GUS na podstawie danych zawartych w formularzu Z-05. Dane można uzyskać bezpośrednio od pracodawców w badaniu pierwotnym.

² Badanie popytu na pracę.

Wskaźnikiem, który mierzy zgodność turystycznego łańcucha dostaw z ideą turystyki zrównoważonej dążącą do wspierania lokalnych mieszkańców ORT jest:

Wskaźnik B.4.1 Odsetek lokalnie produkowanej żywności, napojów, towarów i usług pochodzących z przedsiębiorstw turystycznych w ORT.

Wskaźnik ten zachęca do tworzenia lokalnych sieci i współpracy handlowej opartej na sprawiedliwym handlu, a także obrazuje możliwości zahamowania odpływu dochodów z regionu przyjmującego turystów.

Ocena przydatności: Wskaźnik jest bardzo przydatny ponieważ mierzy siłę współpracy lokalnej i odzwierciedla realne korzyści z turystyki dla innych sektorów w ORT. Wysoka wartość wskaźnika odzwierciedla pozytywny proces wykorzystania w turystyce produktów lokalnych producentów i dostawców pomagający pomnażać skutki gospodarcze turystyki w ORT.

Ocena dostępności: Wskaźnik jest niedostępny, ponieważ usługi turystyczne są bardzo różnorodne i wymagają dostaw i produktów, które są trudne do porównania. Dane niezbędne do obliczenia wskaźnika należałoby zebrać w badaniu pierwotnym.

Kolejną grupą wskaźników są wskaźniki wpływu społecznego i kulturowego (**Sekcja C**). Wskaźnikiem podstawowym w tej grupie jest:

Wskaźnik C 1.1 Liczba turystów/odwiedzających na 100 mieszkańców.

Jest to podstawowy wskaźnik ruchu turystycznego w regionie. Jest kluczowym wskaźnikiem do planowania infrastruktury turystycznej i zagospodarowania przestrzeni, w tym możliwości niwelowania szkodliwych skutków rozwoju turystyki dla środowiska przyrodniczego.

Ocena przydatności: Jest to bardzo przydatny i jednocześnie czytelny wskaźnik. Umożliwia śledzenie zmian przyjazdów turystycznych. Wzrost jego wartości może pomóc we wcześniejszym zidentyfikowaniu problemów (zatłoczenia), a także może wpłynąć na planowanie decyzji dotyczących rozwoju turystyki w ORT.

Ocena dostępności: Wskaźnik jest dostępny na poziomie kraju, województw, powiatu: liczba turystów korzystających z noclegów na 1000 ludności. Dane, niezbędne do wyliczenia wskaźnika dla ORT, są możliwe do pozyskania z GUS, jednak z pewnym ograniczeniem. Wskaźnik możliwy do wyliczenia tylko w odniesieniu do liczby turystów, ponieważ w formularzu KT-1 nie są zbierane dane o odwiedzających jednodniowych. Wyniki badania KT-1 są dostępne na poziomie województw, powiatów i gmin przy zachowaniu zasady zachowania tajemnicy statystycznej, tzn. udostępnia się dane jeśli na danym poziomie agregacji są 3 lub więcej obiektów. Liczba ludności w gminach możliwa jest do pozyskania w Banku Danych Lokalnych. Dane są dostępne bezpłatnie.

Wskaźnikiem uzupełniającym w zakresie wpływu społecznego w ORT jest:

Wskaźnik C.1.2. Odsetek mieszkańców zadowolonych z turystyki na obszarze ośrodka (na miesiąc/sezon)

Wskaźnik ten obrazuje bezpośredni wpływ turystyki na jakość życia mieszkańców, co jest podstawową kwestią w koncepcji turystyki zrównoważonej. Mieszkańcy powinni czerpać korzyści z rozwoju turystyki, a ich pozytywne nastawienie wpływa na jakość produktu turystycznego.

Ocena przydatność: Wskaźnik jest przydatny, ponieważ umożliwia śledzenie zmian w poziomach zadowolenia i porównywanie ich z poziomami przepływu turystów, co może pomóc we wcześniejszym zidentyfikowaniu problemów związanych z zatłoczeniem. Brak zadowolenia mieszkańców z turystyki jest sygnałem ostrzegawczym i może wskazywać na proces overtourismu. W takiej sytuacji niezbędne stają się dogłębne badania wskazujące przyczyny braku akceptacji mieszkańców dla rozwoju turystyki.

Dostępność: Wskaźnik jest niedostępny. Konieczne byłoby przeprowadzenie badań pierwotnych (ankieta, wywiad) wśród mieszkańców, co wiązałoby się dużymi kosztami oraz długim czasem procedury badawczej. Wydatki na zbieranie danych mogłyby być niewspółmiernie wysokie w porównaniu z korzyściami.

Kolejnym, popularnym wskaźnikiem obrazującym wpływ społeczny turystyki jest:

Wskaźnik C.1.3 Liczba łóżek dostępnych w komercyjnych obiektach noclegowych na 100 mieszkańców.

Wskaźnik ten obrazuje stan zagospodarowania turystycznego ORT, możliwy potencjał do wykorzystania pod względem noclegów, a także możliwości rozwoju innych usług i atrakcji turystycznych.

Ocena przydatności: Wysoki wskaźnik pokazuje duże możliwości zatrudnienia i osiągania dochodów z turystyki (wydatki na nocleg są na ogół najwyższą pozycją w strukturze wydatków turysty w miejscu pobytu). Porównanie wartości wskaźnika w różnych ORT umożliwia ocenę stanu zainwestowania w usługi noclegowe w regionie. Zbyt wysoka wartość wskaźnika jest ostrzeżeniem przed zatłoczeniem lub przed nadmierną sezonowością.

Ocena dostępności: Wskaźnik jest dostępny w GUS: miejsca noclegowe na 1000 ludności oraz miejsca noclegowe całoroczne na 1000 ludności. Dane są dostępne dla powiatów, województw i kraju. Dane, niezbędne do wyliczenia wskaźnika dla ORT, są możliwe do pozyskania z GUS, na podstawie informacji sprawozdawczych dostarczanych przez obiekty noclegowe w formularzu KT-1. Wyniki badania KT-1 są dostępne na poziomie województw, powiatów i gmin przy zachowaniu zasady zachowania tajemnicy statystycznej, tzn. udostępniane są dane jeśli na danym poziomie agregacji są 3 lub więcej obiektów. Liczba ludności w gminach możliwa jest do pozyskania w Banku Danych Lokalnych. Dane są dostępne bezpłatnie.

Kolejnym wskaźnikiem uzupełniającym problematykę wpływu społecznego turystyki jest:

Wskaźnik C.1.4 Liczba drugich domów (domów wakacyjnych) na 100 domów.

Wskaźnik mierzy zjawisko niekorzystne z punktu widzenia turystyki zrównoważonej. Drugie domy nie dają miejsc pracy ludności lokalnej, a ich powstawanie wiąże się często z zabudową obszarów atrakcyjnych przyrodniczo.

Ocena przydatności: Wskaźnik jest przydatny, ponieważ pokazuje stan zagospodarowania inwestycyjnego, który wpływa na środowisko przyrodnicze, ale nie przynosi efektów, takich jak tradycyjne usługi noclegowe.

Ocena dostępności: Wskaźnik jest niedostępny, ponieważ bez szczegółowych pytań właścicieli nie można ocenić, które mieszkania są drugimi domami. Nie można również analizować miejsca zamieszkania właściciela zgodnie z przepisami RODO.

Kolejnym wskaźnikiem wpływu społecznego turystyki w ORT jest:

Wskaźnik C.2.1 Odsetek turystów zgłaszających skargę na policji.

Ten wskaźnik pozwala na monitorowanie wpływu turystyki na jakość życia mieszkańców oraz ogólną ocenę jakości życia. Monitorowanie poziomu przestępstw popełnianych w odniesieniu do turystów, a także poziomów przestępstw popełnianych przez turystów, pozwala na dopilnowanie, aby turystyka nie powodowała wzrostu działalności przestępczej, która będzie mieć negatywny wpływ na lokalną ludność, spowoduje ponoszenie dodatkowych kosztów na poziomie lokalnym i wpłynie negatywnie na reputację ORT.

Ocena przydatności: Wskaźnik jest przydatny, wskazuje poziom bezpieczeństwa i ewentualne obszary, które należy monitorować. Niski wskaźnik może być wykorzystany do zachęty do przyjazdów, a wysoki wskazuje na ogół wzrost napływu ludności spoza ORT. Wysoki wskaźnik jest ostrzeżeniem przed nadmiernym zatłoczeniem w ORT.

Ocena dostępności: Dane można pozyskać bezpośrednio z komend policji.

Kolejna grupa obejmuje wskaźniki ilustrujące równość płci. Wskaźnikiem podstawowym w tej grupie jest:

Wskaźnik C.3.1 Odsetek mężczyzn i kobiet zatrudnionych w sektorze turystycznym.

Sektor turystyczny ma opinię sektora zapewniającego możliwości zatrudnienia zarówno mężczyznom, jak i kobietom, a wskaźnik ten pozwala na realną ocenę sytuacji.

Ocena przydatności: Wskaźnik jest przydatny, ponieważ analizowanie statystyk zatrudnienia w turystyce według płci, pozwala na dokonywanie przeglądu na poziomie ORT. Wartość wskaźnika, która wskazuje na brak równości pozwala na reakcję w zakresie promocji działań na poziomie przedsiębiorstw w celu wyrównania zatrudnienia w całym ORT.

Ocena dostępności: Dane, niezbędne do wyliczenia wskaźnika dla ORT, są możliwe do pozyskania z GUS na podstawie danych zawartych w formularzu Z-05 lub Z-06.

Wskaźnikiem dodatkowym obrazującym równość płci jest:

Wskaźnik C.3.2 Odsetek przedsiębiorstw turystycznych, w których stanowisko dyrektora naczelnego zajmuje kobieta.

Wskaźnik obrazuje równość płci, jednak ma znaczenie drugorzędne dla rozwoju turystyki w Polsce. Większe znaczenie ten wskaźnik ma dla krajów, w których panuje system patriarchalny.

Ocena przydatności: Wskaźnik jest przydatny dla porównania w układzie dynamicznym, jak zmienia się sytuacja społeczna kobiet. Wskaźnik ten może też umożliwić porównanie branży turystycznej z innymi branżami.

Ocena dostępności: Istnieje możliwość pozyskania danych dotyczących kobiet na stanowiskach kierowniczych na podstawie danych zawartych w formularzu Z-05. Dane można uzyskać bezpośrednio od pracodawców w badaniu pierwotnym. Dane pierwotne możliwe do pozyskania w drodze *desk research* (np. analiza stron internetowych obiektów).

Kolejna grupa obejmuje wskaźniki ukazujące równość i dostępność turystyki zrównoważonej dla różnych grup osób. Podstawowym wskaźnikiem z tej grupy jest:

Wskaźnik C.4.1. Odsetek pokoi w komercyjnych obiektach noclegowych dostępnych dla osób niepełnosprawnych.

Wskaźnik ten odzwierciedla jeden z ważniejszych postulatów turystyki zrównoważonej, czyli dostępność dla osób z niepełnosprawnościami, który jest warunkiem równości społecznej. Monitorowanie obiektów noclegowych, które wprowadzają udogodnienia dla osób niepełnosprawnych, pomaga podnosić świadomość w odniesieniu do zapotrzebowania na takie obiekty.

Ocena przydatności: Wskaźnik jest przydatny. Wysoka wartość obrazuje wysoką świadomość społeczną i nowoczesną bazę noclegową. Niska wartość wskaźnika w ORT wymaga współpracy różnych interesariuszy a nawet konieczność edukacji przedsiębiorców.

Ocena dostępności: Dane, niezbędne do wyliczenia wskaźnika dla ORT, są możliwe do pozyskania z GUS, na podstawie informacji sprawozdawczych dostarczanych przez obiekty noclegowe w formularzu KT-1 (liczba pokoi przystosowanych dla osób niepełnosprawnych ruchowo). Wyniki badania KT-1 są dostępne na poziomie województw, powiatów i gmin przy zachowaniu zasady zachowania tajemnicy statystycznej, tzn. udostępniane są dane jeśli na danym poziomie agregacji są 3 lub więcej obiektów. Liczba ludności w gminach możliwa jest do pozyskania w Banku Danych Lokalnych. Dane są dostępne bezpłatnie.

Wskaźnikiem uzupełniającym zagadnienie dostępności jest:

Wskaźnik C.4.2 Odsetek komercyjnych obiektów noclegowych uczestniczących w uznanych programach dostępności.

Wskaźnik obrazuje stopień otwartości zarządzających bazą noclegową i stopień nowoczesności obiektów noclegowych.

Ocena przydatności: Wskaźnik jest ważny i przydatny, ponieważ odzwierciedla poziom wiedzy i zainteresowania zarządzających problematyką dostępności. Niska wartość wskaźnika ostrzega, że ORT nie jest nowoczesny i otwarty na różne grupy turystów. Jest to sygnał do wprowadzenia koniecznych modernizacji.

Ocena dostępności: Dane, niezbędne do wyliczenia wskaźnika na poziomie ORT, są możliwe do pozyskania z wykorzystaniem metody *desk research* stron internetowych obiektów lub Lokalnych Organizacji Turystycznych, ponieważ wiele obiektów komunikuje o możliwościach obsługi osób z niepełnosprawnością. Taka metoda pozyskiwania danych jest czasochłonna, jednak nie są to informacje szczegółowe i ich zebranie nie wiąże się z wysokimi kosztami. Powstają również specjalne serwisy internetowe (np. PANTOU <https://pantou.org/>), gdzie obiekty mogą zgłaszać swoją ofertę dla osób z niepełnosprawnością, ale zapis do nich jest dobrowolny. Nie można zatem uzyskać danych procentowych.

Kolejnym wskaźnikiem uzupełniającym analizę dostępności jest:

Wskaźnik C.4.3. Procentowy udział transportu publicznego dostępnego dla osób niepełnosprawnych i osób o szczególnych wymaganiach związanych z dostępnością.

Wskaźnik ten obrazuje stopień możliwości podróżowania dla osób z niepełnosprawnościami w ORT, a także stopień nowoczesności środków transportu.

Ocena przydatności: Jest to przydatny wskaźnik, jeśli jego wartość jest niska to ORT nie wpisuje się w koncepcję turystyki zrównoważonej, ponieważ nie zaspokaja potrzeb turystów niepełnosprawnych, a także zmusza ich do podróżowania własnym środkiem transportu, co wzmacnia zatłoczenie i zanieczyszczenie środowiska.

Ocena dostępności: Dane można uzyskać bezpośrednio od przewoźników i urzędy powinny zbierać takie informacje. Problemem jest jednak definicja dostępności, ponieważ dotyczy ona różnych zakresów niepełnosprawności. Każdy z przewoźników może w inny sposób oznaczać dostępność, co wiąże się z koniecznością prowadzenia badań szczegółowych.

Kolejnym wskaźnikiem uzupełniającym analizę dostępności jest:

Wskaźnik C.4.4 Odsetek atrakcji turystycznych dostępnych dla osób niepełnosprawnych oraz/lub uczestniczących w uznanych programach dostępności.

Wskaźnik ten obrazuje stopień możliwości wzbogacania atrakcji dla osób z niepełnosprawnościami w ORT.

Ocena przydatności: Wskaźnik jest przydatny, ponieważ monitorowanie atrakcji, które wprowadzają udogodnienia dla osób niepełnosprawnych, pomaga podnosić świadomość w odniesieniu do zapotrzebowania na takie obiekty. Niska wartość wskaźnika jest sygnałem niskiej świadomości zarządzających atrakcjami, a także niskiego poziomu technicznego atrakcji. Może to być również wskazówka, aby przedsiębiorstwa nawiązywały współpracę.

Ocena dostępności: Liczba atrakcji z udogodnieniami jest możliwa do oszacowania na poziomie ORT. Od marca 2021 zgodnie z *Ustawą i dostępności z 2019 roku*, obiekty publiczne będą miały obowiązek zgłaszania sytuacji w tego obszaru. Natomiast liczba atrakcji uczestniczących w programach wymaga zbierania danych od gestorów obiektów lub poszukiwań *desk research* stron internetowych atrakcji lub Lokalnych Organizacji Turystycznych. Problemem jest jednak definicja dostępności, ponieważ dotyczy ona różnych zakresów niepełnosprawności.

Kolejna grupa wskaźników związana jest z ochroną i umacnianiem dziedzictwa kulturowego, tożsamości lokalnej i dóbr kultury. Podstawowym wskaźnikiem z tego zakresu jest:

Wskaźnik C.5.1 Odsetek mieszkańców zadowolonych z wpływu turystyki na tożsamość ORT.

Wskaźnik odzwierciedla realizację polityki mającej na celu identyfikację i ochronę dziedzictwa kulturowego, które są ważnymi elementami kreującymi atrakcyjny produkt regionalny. Zadowolenie mieszkańców z turystyki w regionie jest elementem wysokiej jakości życia, co jest z kolei podstawowym celem rozwoju zrównoważonego.

Ocena przydatności: Wskaźnik jest przydatny dla zarządzających ORT. Jego niska wartość wskazuje na zagrożenie odpływu kapitału społecznego lub negatywne postawy wobec turystyki, które zmniejszają atrakcyjność ORT dla przyjezdnych. Jest to sygnał do podejmowania akcji wspierających tożsamość kulturową ORT i udział lokalnych elementów kultury w tworzeniu atrakcji i usług turystycznych w ORT.

Ocena dostępności: Wskaźnik jest niedostępny z danych wtórnych. Dane mogłyby być dostępne tylko w badaniu pierwotnym (ankiety, wywiady) co jest kosztowne i czasochłonne.

Wskaźnikiem uzupełniającym badanie wpływu turystyki na tożsamość kulturową jest:

Wskaźnik C.5.2 Odsetek wydarzeń w ośrodku, które koncentrują się na tradycyjnej/lokalnej kulturze i dziedzictwie.

Wskaźnik obrazuje, znaczenie dziedzictwa kulturowego jako elementu turystyki zrównoważonej, wpływającego na atrakcyjność regionu dla turystów.

Ocena przydatności: Wskaźnik jest przydatny do oceny polityki wspierania i ochrony dziedzictwa kulturowego na poziomie ORT. Wysoki wskaźnik obrazuje znaczny udział tożsamości kulturowej w tworzeniu przewagi konkurencyjnej ORT w porównaniu z innymi ORT. Niska wartość wskaźnika jest sygnałem dla zarządzających ORT aby wspierać aktywność lokalną.

Ocena dostępności: Wskaźnik jest dostępny na poziomie władz gminy (miasta).

Kolejną grupą wskaźników są wskaźniki wpływu środowiskowego (**Sekcja D**) odzwierciedlające zagadnienia ekologiczne związane z rozwojem turystyki w ORT.

Podstawowym wskaźnikiem odzwierciedlającym problematykę ograniczenia wpływu transportu turystycznego na środowisko w ORT jest:

Wskaźnik D.1.1 Odsetek turystów i odwiedzających jednodniowych korzystających z różnych środków transportu w celu przybycia do ORT.

Wskaźnik pokazuje w jaki sposób transport do ośrodka i w ramach ośrodka przyczynia się do lokalnego zanieczyszczenia powietrza powodowanego przez turystykę oraz ukazuje segmenty turystów z uwzględnieniem ich zachowań ekologicznych.

Ocena przydatności: Wskaźnik jest przydatny zarówno do zarządzania strategią transportową ORT, jak też dla stworzenia optymalnego układu poszczególnych środków transportu. Wskaźnik pozwala na planowanie właściwego rozwoju turystyki w aspekcie przestrzennym, a także na reakcję zarządzających w zakresie promowania pożądanych sposobów przyjazdu do ORT.

Ocena dostępności: Wskaźnik nie jest dostępny, ponieważ składa się z wielu informacji, które są trudne do porównania. Na poziomie przewoźników można zbierać liczbę sprzedanych biletów, jednak z danych tych nie można wyeliminować biletów sprzedanych mieszkańcom.

Wskaźnikiem uzupełniającym zagadnienie różnorodności transportu w ORT jest:

Wskaźnik D.1.2. Odsetek turystów i odwiedzających jednodniowych korzystających z lokalnych usług transportowych/bezpiecznych sposobów przemieszczania się/publicznych usług transportowych do poruszania się po obszarze ośrodka.

Wskaźnik pokazuje faktyczną realizację idei turystyki zrównoważonej, ponieważ odzwierciedla możliwości jakie oferuje ORT w zakresie ograniczenia negatywnego wpływu turystyki na środowisko przyrodnicze poprzez korzystanie z transportu bezpiecznego dla środowiska.

Ocena przydatności: Wskaźnik jest bardzo przydatny dla zarządzających ORT w celu wspierania bezpiecznych dla środowiska środków transportu. Niska wartość wskaźnika obrazuje zbyt małe możliwości wykorzystania alternatywnych, w stosunku do własnych samochodów, środków transportu dla turystów. Niska wartość wskaźnika jest też sygnałem dla rozpoczęcia akcji informacyjnej i promującej transport lokalny.

Ocena dostępności: Wskaźnik nie jest dostępny. Na poziomie przewoźników można zbierać liczbę sprzedanych biletów, jednak z danych tych nie można wyeliminować biletów sprzedanych mieszkańcom.

Wskaźnikiem obrazującym wpływ transportu turystycznego na środowisko jest:

Wskaźnik D.1.3. Średni dystans (w km) pokonywany przez turystów i odwiedzających jednodniowych z domu do ORT.

Wskaźnik pokazuje czy w porównaniu z innymi ORT przyjazdy turystyczne są krótkodystansowe i częste, czyli powodują większą uciążliwość dla środowiska.

Ocena przydatności: Wskaźnik ten pozwala identyfikować tzw. „koszt dystansu” wynikający z uwzględnienia pobytów turystów długo – i krótkookresowych. Pozwala również określić profil turystów odwiedzających ORT.

Ocena dostępności: Wskaźnik nie jest dostępny, ponieważ dane musiałyby pochodzić bezpośrednio z odpowiedzi turystów. Analiza pokonywanych odległości wiąże się ze szczegółowym badaniem tras turystów (np. poprzez badanie kart meldunkowych) i ich wakacyjnych planów, które są indywidualne i mogą ulegać zmianie w trakcie podróży.

Uzupełniającym wskaźnikiem wpływu środowiskowego jest:

Wskaźnik D.1.4 Średni ślad węglowy turystów i odwiedzających jednodniowych podróżujących z domu do ośrodka.

Jest to ważny wskaźnik, ponieważ ślad węglowy jest wynikiem syntetycznego badania wpływu na zanieczyszczenie środowiska a także zmiany klimatyczne.

Ocena przydatności: Wskaźnik jest przydatny dla całości analiz wpływu środowiskowego w ORT. Gdy wskaźnik ten jest niski oznacza to, że polityka i układ branż gospodarczych w regionie jest zgodny z wytycznymi dotyczącymi przeciwdziałaniu zmianom klimatu.

Ocena dostępności: Wskaźnik nie jest dostępny, ponieważ analiza wymaga szczegółowych i indywidualnych danych. Ślad węglowy jest uzależniony od wielu czynników (np. środka lokomocji, liczby osób w jednym samochodzie, norm emisji spalin dla różnych pojazdów), dlatego bez danych i szczegółowych założeń wskaźnik nie jest możliwy do wyliczenia dla ORT.

Kolejne wskaźniki sekcji D dotyczą wpływu turystyki na zmiany klimatu. Wskaźnikiem podstawowym jest:

Wskaźnik D.2.1 Odsetek przedsiębiorstw turystycznych zaangażowanych w programy łagodzenia zmiany klimatu – takie jak kompensacja CO₂, systemy energooszczędne itp. – oraz odpowiedzi i działania „przystosowawcze”.

Wskaźnik ten odzwierciedla ekologiczną świadomość przedsiębiorstw oraz ich zaangażowanie w proces przeciwdziałania zmianom klimatu. Dzięki temu wskaźnikowi monitoruje się, ile przedsiębiorstw turystycznych działa zgodnie z ostrzeżeniami przed globalnymi skutkami wzrostu gospodarczego.

Ocena przydatności: Wskaźnik jest przydatny dla zarządzających ORT w celu wspierania świadomości i akcji proekologicznych. Niski poziom wskaźnika może być informacją o niskim poziomie świadomości ekologicznej, ale również o braku środków na zmiany technologii. Na-

leży wtedy podejmować współpracę w celu pozyskiwania środków i brania udziału w programach łagodzenia zmiany klimatu.

Ocena dostępności: Wskaźnik nie jest dostępny, ponieważ analiza wymaga szczegółowych danych, w obszarze których nie prowadzi się statystyki publicznej. Dane możliwe do pozyskania w ORT na podstawie badań pozwoleń na budowę lub zgłoszeń zamiaru wykonywanych robót budowlanych, jednak dane uzyskane tą drogą mogą być niepełne i mało konkretne.

Kolejnym wskaźnikiem uzupełniającym z zakresu wpływu turystyki na zmiany klimatu jest:

Wskaźnik D.2.2 Odsetek infrastruktury noclegowej i atrakcji turystycznych zlokalizowanych na „obszarach szczególnie narażonych”.

Wskaźnik odzwierciedla zagrożenie na obszarach przyrodniczo cennych i wyjątkowych.

Ocena przydatności: Wskaźnik bardzo przydatny dla zarządzających ORT, twórców planów zagospodarowania oraz dla decydentów na wyższych szczeblach administracji kraju. Wysoka wartość wskaźnika jest ostrzeżeniem, aby w ORT przeprowadzono zmiany w planach zagospodarowania przestrzennego i strategiach rozwoju. Wynikiem tych działań powinna być dbałość, aby infrastruktura turystyczna lokalizowana była w strefach, gdzie jest najmniejsza szkodliwość ze względu na środowisko przyrodnicze.

Ocena dostępności: Wskaźnik jest dostępny na poziomie gmin, dane można uzyskać na podstawie planów zagospodarowania przestrzennego.

Kolejna grupa wskaźników dotyczy gospodarki odpadami. Podstawowym wskaźnikiem z tego zakresu jest:

Wskaźnik D.3.1 Produkcja odpadów na nocleg turystyczny w porównaniu z ogólną produkcją odpadów na osobę (kg).

Wskaźnik odzwierciedla problem udziału turystyki w generowaniu odpadów stałych w ORT.

Ocena przydatności: Można i należy zająć się ograniczaniem ilości odpadów stałych całego obszaru, ale też na poziomie poszczególnych i przedsiębiorstw. Inicjatywy związane z takim ograniczaniem obejmują zachęty gospodarcze, recykling, kompostowanie i programy ponownego użycia.

Ocena dostępności: Wskaźnik nie jest dostępny, ponieważ analiza wymaga szczegółowych i indywidualnych danych, które nie są pozyskiwane w obecnym systemie statystyki publicznej. Uzyskanie danych na podstawie badań przedsiębiorstw turystycznych (obłożenie, liczba i tonaż wywożonych odpadów) dla ORT jest bardzo utrudnione ze względu na aktualny system wywozu odpadów (rozproszenie w zależności od miejscowości po aglomerację).

Wskaźnikiem uzupełniającym informacje o gospodarce odpadami jest:

Wskaźnik D.3.2 Odsetek przedsiębiorstw turystycznych segregujących różne rodzaje odpadów.

Jest to podstawowy wskaźnik obrazujący politykę w zakresie gospodarki odpadami w danej jednostce terytorialnej.

Ocena przydatności i dostępności: W Polsce jest obowiązek segregacji odpadów, zatem ten wskaźnik nie odzwierciedla sytuacji krytycznej.

Wskaźnikiem o podstawowym znaczeniu w kwestii gospodarki odpadami jest:

Wskaźnik D.3.3 Odsetek całkowitej ilości odpadów poddanych recyklingowi na jednego turystę w porównaniu z całkowitą ilością odpadów poddanych recyklingowi na jednego mieszkańca rocznie

Wskaźnik pokazuje czy turystyka jest większym obciążeniem w zanieczyszczaniu środowiska niż stali mieszkańcy.

Ocena przydatności: Wskaźnik jest przydatny na poziomie ORT dla informowania przedsiębiorstw o konieczności akcji promocyjnej dla turystów. Zarządzający ORT powinni wspierać te przedsiębiorstwa.

Ocena dostępności: Wskaźnik nie jest dostępny, ponieważ analiza wymaga szczegółowych i indywidualnych danych, które nie są pozyskiwane w obecnym systemie statystyki publicznej.

Kwestia oczyszczania ścieków w ORT obrazowana jest przez:

Wskaźnik D.4.1. Odsetek ścieków z ORT poddanych co najmniej drugiemu etapowi oczyszczania przed zrzutem.

Wskaźnik pokazuje znaczenie gospodarki wodnej i zabezpieczenie w infrastrukturę w celu ochrony wód. Turystyka przyczynia się w znacznym stopniu do wzrostu zapotrzebowania na oczyszczalnie ścieków. Jest to szczególnie istotne w ośrodkach turystycznych, w których dominują plaże, jeziora i rzeki. Odpływy, jeżeli nie są właściwie oczyszczane, mogą prowadzić do poważnych problemów środowiskowych i zdrowotnych oraz stworzyć negatywny wizerunek ośrodka.

Ocena przydatności: Wskaźnik jest przydatny do oceny na ile ORT dba o walory przyrodnicze. Pozwala na porównywanie różnych ORT, a także na podejmowanie działań przez zarządzających, jeśli wskaźnik jest niski.

Ocena dostępności: Wskaźnik nie jest dostępny, ponieważ analiza wymaga szczegółowych i indywidualnych danych, które nie są pozyskiwane w obecnym systemie statystyki publicznej. W GUS sporządzane są tylko statystyki na poziomie województw dotyczące pierwszego etapu oczyszczania.

Kolejna grupa wskaźników odzwierciedla gospodarkę wodną w ORT. Wskaźnikiem podstawowym z tego zakresu jest:

Wskaźnik D.5.1. Zużycie świeżej wody na nocleg turystyczny w porównaniu ze zużyciem wody przez ogół populacji (na dobę/mieszkańca).

Ponieważ woda jest kluczowym zasobem dla turystyki, należy badać czy turyści zużytkowują więcej wody niż stali mieszkańcy. Jest to szczególnie istotne w przypadku ORT, w których zasoby wodne są niewielkie, a zwiększone zużycie wody może spowodować utrudnienia dla mieszkańców.

Ocena przydatności: Wskaźnik bardzo przydatny. Jego wysoka wartość wskazuje, że należy wprowadzić systemy ograniczenia zużycia wody (przede wszystkim w hotelach), a także akcję informującą turystów o konieczności oszczędzania wody. Gdy wskaźnik jest niski, jest to sygnał, że mieszkańcy powinni być bardziej wyedukowani w zakresie ochrony środowiska.

Ocena dostępności: Wskaźnik nie jest dostępny, ponieważ analiza wymaga szczegółowych i indywidualnych danych, które nie są pozyskiwane w obecnym systemie statystyki publicznej. Dodatkowo, uzyskanie danych dla ORT na podstawie badań przedsiębiorstw turystycznych jest bardzo trudne. Wyniki takich badań zależałyby od indywidualnych funkcjonalności budynków oraz rodzaju prowadzonej działalności (np., hotel z basenem, spa). GUS zbiera dane dotyczące zużycia wody na poziomie województw, według PKD (obiekty noclegowe i gastronomia), ale nie są to dane kompleksowe.

Wskaźnikiem uzupełniającym informację o gospodarce wodnej w ORT jest:

Wskaźnik D.5.2 Odsetek przedsiębiorstw turystycznych podejmujących działania mające na celu zmniejszenie zużycia wody.

Wskaźnik odzwierciedla udział przedsiębiorstw zaangażowanych w ochronę wód i środowiska. Jednocześnie pokazuje, zaangażowanie w zapewnienie trwałości walorów w miejscach, gdzie woda jest elementem atrakcyjności (rzeki, jeziora, morze), co jest ważne dla obszarów przyjmujących turystów.

Ocena przydatności: Wskaźnik jest przydatny dla zarządzających ORT. Jego niska wartość wymaga wprowadzenia innowacji w zakresie ochrony wody lub akcji informującej przedsiębiorstwa o konieczności i możliwościach wprowadzenia nowych rozwiązań.

Ocena dostępności: Wskaźnik nie jest dostępny, ponieważ analiza wymaga szczegółowych i indywidualnych danych, które nie są pozyskiwane w obecnym systemie statystyki publicznej. Uzyskanie danych, koniecznych do obliczenia wskaźnika dla ORT, możliwe na podstawie badań pierwotnych przedsiębiorstw turystycznych.

Kolejnym wskaźnikiem uzupełniającym informacje o gospodarce wodnej w ORT jest:

Wskaźnik D.5.3 Odsetek przedsiębiorstw turystycznych wykorzystujących wodę odzyskaną w wyniku recyklingu.

Wskaźnik odzwierciedla udział przedsiębiorstw zaangażowanych w ochronę wód i środowiska. Jednocześnie pokazuje, zaangażowanie w zapewnienie trwałości walorów w miejscach, gdzie woda jest elementem atrakcyjności (rzeki, jeziora, morze), co jest ważne dla obszarów przyjmujących turystów.

Ocena przydatności: Wskaźnik jest przydatny dla zarządzających ORT. Jego niska wartość wymaga wprowadzenia innowacji w zakresie ochrony wody lub akcji informującej przedsiębiorstwa o konieczności i możliwościach wprowadzenia nowych rozwiązań. (Znaczenie takie, jak w odniesieniu do D.5.2).

Ocena dostępności: Wskaźnik nie jest dostępny, ponieważ analiza wymaga szczegółowych i indywidualnych danych, które nie są pozyskiwane w obecnym systemie statystyki publicznej.

Kolejna grupa wskaźników odzwierciedla problem zużycia energii w ORT. Wskaźnikiem podstawowym z tego zakresu jest:

Wskaźnik D.6.1 Zużycie energii na nocleg turystyczny w porównaniu ze zużyciem energii przez ogół populacji (na dobę/mieszkańca).

Sektor turystyczny jest kluczowym użytkownikiem energii. Jeżeli produkcja energii dla ośrodka opiera się na paliwach kopalnych, jest to kwestia problematyczna w kontekście zmiany klimatu i pod względem zrównoważonego rozwoju. Należy jednak pamiętać, że część energii użytkowana jest jako koszty stałe, wymagane do utrzymania oferty, dlatego zużycie energii w turystyce jest wyższe na 1 osobę niż w życiu codziennym.

Ocena przydatności: Wskaźnik jest przydatny. Jego wysoka wartość wskazuje na braki w wydajności w sektorze obsługującym turystów i jest użyteczne do celów planowania. Celem jest zmniejszenie zużycia energii, oszczędności energii i śladu energetycznego sektora hoteli, gastronomii i atrakcji (wprowadzenie innowacji i akcji informacyjnej).

Ocena dostępności: Wskaźnik nie jest dostępny, ponieważ analiza wymaga szczegółowych i indywidualnych danych, które nie są pozyskiwane w obecnym systemie statystyki publicznej.

Wskaźnikiem uzupełniającym informacje o zużyciu energii jest:

Wskaźnik D.6.2 Odsetek przedsiębiorstw turystycznych podejmujących działania mające na celu zmniejszenie zużycia energii.

Wskaźnik umożliwia śledzenie zaangażowania przedsiębiorstw turystycznych w oszczędzanie energii i pomaga w zmierzeniu sukcesu programów i inicjatyw w zakresie oszczędzania energii.

Ocena przydatności: Wskaźnik jest przydatny dla zarządzających ochroną środowiska w ORT. Dzięki niemu można porównywać różne ORT, a w układzie dynamicznym, można śledzić postępy w przechodzeniu na odnawialne źródła energii.

Ocena dostępności: Wskaźnik nie jest dostępny, ponieważ analiza wymaga szczegółowych i indywidualnych danych, które nie są pozyskiwane w obecnym systemie statystyki publicznej. Na podstawie programów gminnych i unijnych urzędy gmin lub urzędy marszałkowskie mogą mieć tego typu dane, jednak dane te mogą być zróżnicowane dla różnych jednostek podziału terytorialnego.

Wskaźnikiem uzupełniającym informacje o zużyciu energii w ORT jest:

Wskaźnik D.6.3 Odsetek rocznej ilości energii zużywanej ze źródeł odnawialnych (Mwh) w porównaniu do całkowitego rocznego zużycia energii w ośrodku.

Wskaźnik ten pokazuje stan udziału ORT w procesach redukcji energii pozyskiwanych ze źródeł odnawialnych.

Ocena przydatności: Wskaźnik jest przydatny dla zarządzania zużyciem energią zarówno na poziomie ORT, jak innych poziomach administracji kraju.

Ocena dostępności: Wskaźnik nie jest dostępny, ponieważ analiza wymaga szczegółowych i indywidualnych danych, które nie są pozyskiwane w obecnym systemie statystyki publicznej. Uzyskanie danych, koniecznych do obliczenia wskaźnika dla ORT byłoby możliwe na podstawie informacji dostępnych u dostawców energii (co w obecnym systemie prawnym nie jest możliwe do uzyskania przez zarządzających ORT).

Kolejny wskaźnik dotyczy problematyki ochrony krajobrazu i różnorodności biologicznej:

Wskaźnik D.7.1 Odsetek lokalnych przedsiębiorstw w sektorze turystycznym aktywnie wspierających ochronę, zachowanie i zarządzanie lokalną różnorodnością biologiczną i krajobrazami.

Wskaźnik odzwierciedla zaangażowanie przedsiębiorstw w procesy ochrony krajobrazu co jest istotne na obszarach przyjmujących turystów, gdzie krajobrazy decydują o atrakcyjności miejsca.

Ocena przydatności: Wskaźnik jest przydatny. Jego niska wartość wymaga aktywizacji lokalnych inicjatyw w celu zwiększenia świadomości ekologicznej. Dla zarządzających ORT niska wartość wskaźnika może być informacją o konflikcie pomiędzy interesariuszami (np. developerem a parkiem narodowym) oraz konieczności działań mających na celu współpracę podmiotów i rozwiązanie konfliktu.

Ocena dostępności: Wskaźnik trudno dostępny. Dane możliwe do uzyskania bezpośrednio od przedsiębiorców na poziomie gminy.

Podsumowanie

Wskaźniki ETIS obejmują zagadnienia wszystkich grup celów wynikających z koncepcji turystyki zrównoważonej (ekonomicznych, społecznych i ekologicznych). Ograniczenia, a nawet brak dostępności niektórych z nich, nie stanowią absolutnej przeszkody do wykorzystania. Tak, jak stwierdzono, proponowane wskaźniki można wykorzystywać dobrowolnie, stosując je łącznie lub integrując z istniejącymi systemami monitorowania ORT. Ta elastyczność jest zaletą, ponieważ w różnych ORT mogą pojawiać się problemy o różnym stopniu intensywności a wybór wskaźników do analizy z podanego zestawu zależy od zarządzających ORT.

Mankamentem ETIS jest brak wskaźnika, który odzwierciedlałby wpływ turystyki na zmiany w występowaniu fauny i flory na wyznaczonych obszarach w związku z ruchem turystycznym. Nie ma też wskaźnika, który odzwierciedlałby problem zaśmiecenia światłem oraz hałasem, a są to czynniki nie tylko wpływające na świat zwierząt, ale również decydujące o atrakcyjności pobytu turystów poszukujących odpoczynku na łonie natury.

Podsumowując, można wymienić korzyści, które przynosi wprowadzanie systemu ETIS:

- umożliwia otrzymanie kompleksowych informacji w procesie podejmowania decyzji, w celu rozwoju turystyki w aspekcie zrównoważonym,
- umożliwia skuteczne zarządzanie ryzykiem,
- pozwala na ustalanie priorytetów działań w sytuacji zauważenia szkód (np. ścieki),
- umożliwia porównywanie wskaźników odnoszących się do różnych ORT,
- pozwala na zastosowanie benchmarkingu (czyli wykorzystania doświadczeń podmiotów, które uzyskały najlepsze wyniki),
- pozwala na wzmocnienie finansowe społeczności i wsparcie dla zainteresowanych stron z branży turystycznej,
- umożliwia lepsze zaspokojenie oczekiwań i wrażeń gości, ponieważ czyste środowisko i wspomaganie lokalnej kultury stanowią o przewadze konkurencyjnej produktu turystycznego,
- pozwala na obniżenie kosztów co prowadzi do zwiększenia wyniku finansowego,
- umożliwia zwiększenie zysków w przeliczeniu na jednego turystę.

Rozwinięciem analizy turystyki zrównoważonej przy użyciu omówionego zestawu wskaźników jest ewaluacja, która uwzględni bardziej szczegółowe rodzaje analiz.

3.5. Propozycja mechanizmu ewaluacji prowadzenia turystyki zrównoważonej

Tak, jak pokazano w części 3.4., przez Komisję Europejską został zaprojektowany „Europejski system wskaźników turystycznych – zestaw narzędzi - dla zrównoważonego zarządzania ośrodkami turystycznymi” („The European Tourism Indicator System toolkit for sustainable destination management” – ETIS), który może być wykorzystany na szczeblu lokalnym, a więc dotyczy obszarów recepcji turystycznej. Zestaw ten może być przydatny do monitorowania zrównoważonego rozwoju turystyki w ORT. Ocena wartości wskaźników ma służyć zainteresowanym stronom w pomiarach i monitorowaniu procesów zarządzania zrównoważonym rozwojem turystyki oraz umożliwienie im w przyszłości udostępniania i analizowania postępów i wyników. Tak, jak wykazano w części 3.4., nie wszystkie wskaźniki są dostępne na poziomie najniższego szczebla podziału terytorialnego kraju. Uzupełnieniem analizy może być przeprowadzenie sugerowanych w ramach ETIS badań dodatkowych. W wersji aktualnej ETIS (2016) proponuje prowadzenie badań uzupełniających uwzględniających specyficzne cechy obszaru np. kulturowe, turystyki nadmorskiej itp. Uzupełnienie opiera się na informacjach, które uzyskać można drogą badań pierwotnych, w szczególności badań ankietowych.

Proces ewaluacji turystyki zrównoważonej oznacza ocenę tego zjawiska, która powinna opierać się zarówno na monitorowaniu sytuacji obecnej (diagnozie), jak też na ocenie możliwości rozwoju w przyszłości (prognozie). Omówione w poprzednim rozdziale wskaźniki ETIS mogą być narzędziem ewaluacji, ale można zaproponować szersze działania.

Dla ewaluacji turystyki zrównoważonej można zaproponować uwzględnienie wszystkich elementów wskazanych w części 3.1. (Schemat 1). Proces monitoringu sytuacji obecnej na obszarach chronionych powinien uwzględnić następujące warunki:

1. Monitorowanie powinno być włączone do ogólnego planowania i zarządzania (**plany i strategię**). A zatem ewaluacja powinna być spójna z założonymi celami w planach zagospodarowania przestrzennego i strategiach rozwoju lokalnego. Problemy rozwoju turystyki zrównoważonej wymagają, aby plan monitorowania uwzględniał zarówno ogólne plany i strategię jednostki terytorialnej, jak też ewentualne (jeśli takie są) strategię rozwoju turystyki.
2. Monitorowanie musi prowadzić do konkretnych działań w zakresie zarządzania i budowania **świadomości ekologicznej**.
3. Kluczowe znaczenie ma udział lokalnych interesariuszy, zatem tak, jak rozwój turystyki zrównoważonej, tak i jej ewaluacja powinna opierać się na **współpracy**. Jest to zgodne z istotą samorządności i demokratycznym rozwojem społeczeństwa.
4. Ewaluacja powinna zwrócić uwagę na pojawiające się **konflikty** w zakresie użytkowania środowiska przyrodniczego. Konflikty nie zawsze mogą być jednoznacznie

rozpoznane. Jak wykazali Giergiczny i Zwijacz - Kozica (2018) konflikt pomiędzy funkcją społeczną a ochronną w Tatrzańskim Parku Narodowym jest pozorny, lasy, które w wysokim stopniu realizują funkcje ochronne są postrzegane także jako bardziej atrakcyjne rekreacyjnie.

5. Wyniki powinny być omawiane na forach uwzględniających różne grupy interesariuszy, na przykład mieszkańców, i wykorzystywane przez władze gminy. Częścią niezbędną jest **system informacji** i komunikacji.
6. Proces ewaluacji turystyki zrównoważonej powinien dotyczyć wszystkich podmiotów biorących udział w kształtowaniu **produktu turystycznego**. Wprowadzone rozwiązania z zakresu turystyki (formy turystyki, produkty turystyczne bądź ich elementy) powinny być poddawane systematycznej kontroli, ponieważ w rozwiązaniach kompleksowych negatywne skutki można zauważyć dopiero po upływie pewnego czasu, a to pozwoli dopiero skorygować wprowadzane rozwiązania i zaistniałą sytuację (Weaver, 2001).
7. Ewaluacja powinna też dotyczyć zachowania turystów, czemu służyć mogą badania **marketingowe**.

Metodologia monitorowania i analiza wyników musi być przyjazna dla użytkownika i minimalnie wymagająca pod względem czasu i budżetu (Eagles, McCool, Haynes 2002). Należy przyjmować podstawową zasadę, która zakłada, że jeżeli istnieją źródła wtórne (dane już zebrane) to nie prowadzi się badań pierwotnych (zbierania danych specjalnie dla potrzeb aktualnego badania), które są czasochłonne i kosztowne.

Na obszarach przyjmujących turystów ważnym działaniem jest **badanie liczby turystów**, co pozwala na porównanie zatłoczenia w różnych sezonach, a także porównanie różnych ORT. Tylko część atrakcji udostępnianych jest odpłatnie, co pociąga za sobą biletowanie odwiedzających i tym samym możliwość tworzenia baz statystycznych. Dotyczy to przede wszystkim muzeów, niektórych zabytków, parków rozrywki, imprez oraz części parków narodowych (Kruczek 2010). Liczenie turystów może odbywać się na podstawie np. ksiąg wejść i wyjść, sprzedaży biletów, wydawanych pozwoleń lub innych sposobów rejestracji. Inną metodą jest bezpośrednie liczenie turystów, na przykład, na szlaku, obserwacje z powietrza (Kajala 2007). Do metod pomiaru ruchu turystycznego należą również pomiary automatyczne poprzez wykorzystanie urządzeń pomiarowych. Rejestrację osób w parkach narodowych i podległym im rezerwach pozwalają czujniki ruchu, tzw. Eko-Countery (Kruczek 2010; Spychała, Graja-Zwolińska 2014; Rogowski, Małek 2016). Wykorzystanie wyników w szacowaniu frekwencji w obiektach przyrodniczych wymaga współpracy z gestorami parków i rezerwatów. Poza liczeniem turystów monitoruje się także samochody. Sprawdza się ich liczbę oraz spisuje numery rejestracyjne w celu poznania regionów, z których przyjeżdżają turyści. Naje-

fektywniejszą metodą wydaje się wykorzystanie elektronicznych urządzeń pomiarowych (Miazek 2020).

Dla rozwoju turystyki zrównoważonej ważne jest **badanie stosunku turystów do ochrony istniejących walorów**. Metodą jest liczenie turystów z wykorzystaniem ankiety, w której zadawane są pytania o motyw i preferencje dotyczące wyboru miejsca wyjazdu. Pozwala to nie tylko na pozyskanie danych liczbowych, ale także na stworzenie profilu turysty, który odwiedza dany obszar (Miazek 2020). Analiza powinna zatem obejmować tzw. studia behawioralne, których celem byłoby poznanie postaw i wzorów zachowań potencjalnych turystów w odniesieniu do środowiska (Briassoulis, Van der Straaten, 1992). Uwzględnienie cech turystów związanych z postawami względem środowiska społecznego i przyrodniczego uzupełnia tradycyjną segmentację rynku nabywców i umożliwia skupienie się na tych rynkach docelowych, których potrzeby mogą być zaspokojone bez zakłócania równowagi ekologicznej na danym obszarze (Nieżgoda 2010a). Działania te mogą być realizowane są nie tylko przez pracowników, ale także przez osoby prowadzące badania terenowe oraz przez wolontariuszy.

W badaniach, w których główny cel związany jest z poznaniem opinii wybranych grup społecznych na temat wpływu działalności turystycznej na środowisko przyrodnicze, wykorzystuje się **metody ankietowe lub wywiad**. Tego typu postępowanie oparte jest na założeniu, że respondenci dysponują pewną wiedzą. Zastosowanie wywiadu pozwala na przedyskutowanie kwestii wynikłych w czasie trwania sondażu, dzięki czemu można dokładniej odzwierciedlić sposób myślenia respondentów. Z drugiej strony, jest to metoda czasochłonna, co może ograniczyć zakres osób poddanych badaniom.

Można wykorzystać badania nieskomplikowane (jak np. opinia na temat warunków życia mierzona w skali porządkowej) instrumentarium badawcze być uzupełnione o **publiczne konsultacje, debaty, spotkania formalne i nieformalne** (Nieżgoda 2010a). Konsultacje z reprezentatywną grupą mieszkańców mogą być punktem wyjścia do opracowania kwestionariuszy badania ankietowego. W sytuacji ograniczeń (finansowych, czasowych itp.) takie konsultacje i wywiady mogą być substytutem badań ankietowych (Dziedzic 1998). W wypadku atrakcji turystycznych jako źródło pierwotne traktować można **informacje uzyskane drogą wywiadów z gestorami obiektów** (Kruczek 2016).

Pomocnym narzędziem dla wiernego przedstawienia następstw turystyki oraz zebrania wartościowych danych (także od respondentów spoza obszaru badań) jest **wizualizacja** (Kim, Shelby 2006). Można wykorzystywać zdjęcia pokazujące ten sam element środowiska przyrodniczego wykorzystując serię komputerowo zmodyfikowanych zdjęć, obrazujących różny stopień wpływu na środowisko przyrodnicze (np. szlak turystyczny z ubytkiem gleby, wydeptana polana, krajobraz zniszczony zabudowaniem). Ankietowani oceniają w przyjętej skali akceptowany przez nich poziom degradacji.

Kolejną kwestią ważną z punktu widzenia koncepcji monitoringu turystyki zrównoważonej jest **badanie wpływu turystów na jakość życia mieszkańców** (uciążliwość), które powinno uwzględniać subiektywne oceny zadowolenia z życia. Można wykorzystać badania nieskomplikowane (jak np. opinia na temat warunków życia mierzona w skali porządkowej), ale należy je prowadzić systematycznie i w dwóch etapach: przed podjęciem przez samorząd określonych działań (faza diagnozowania określonych potrzeb i oczekiwań) oraz po zrealizowaniu przez samorząd zaplanowanych działań (faza diagnozowania stopnia zadowolenia społeczności lokalnych z osiągniętych efektów oraz ocena stanu dysonansu poznawczego, czyli różnicy pomiędzy oczekiwanymi a rzeczywistymi efektami zrealizowanego przedsięwzięcia) (Niezgoda 2010a).

Na obszarach przyrodniczo cennych ważną sferą działań jest minimalizowanie negatywnych skutków dla różnorodności biologicznej oraz pozostałej sfery przyrodniczej. Monitoring powinien więc uwzględniać **badanie stanu roślinności, a także dynamikę jej regeneracji (badanie biosfery)**.

W tym celu wykonuje się zdjęcia fitosocjologiczne w polach testowych (np. 10 m²) zlokalizowanych na obszarze intensywnie wydeptywanym oraz polu kontrolnym - niezaburzonym. Określa się liczbę poszczególnych gatunków roślin oraz ich rozmieszczenie i kondycję w zależności od odległości od wyznaczonej ścieżki lub miejsca obozowania turystów. W wybranych punktach pomiarowych można dokonywać także próby oceny wpływu turystyki na świat zwierząt. Są to jednak badania stosunkowo trudne do przeprowadzenia. Jeżeli badania dotyczą ogólnego stanu środowiska przyrodniczego, obejmują wtedy często analizę pól testowych o określonych powierzchniach (zazwyczaj od kilku do kilkudziesięciu metrów kwadratowych). W ich obrębie rejestruje się pokrycie terenu (powierzchnię odsłoniętej gleby, udział poszczególnych gatunków w pokrywie roślinnej), rodzaj podłoża, przejawy degradacji środowiska przyrodniczego (zaśmiecenie, połamane gałęzie, wydeptane ścieżki), a także parametry morfometryczne terenu (nachylenie, ekspozycja) (Tomczyk, Ewertowski 2008, s. 245).

Badania te powinny być dokładnie zaplanowane i realizowane w ujęciu kompleksowym. Można zaproponować system ewaluacji turystyki zrównoważonej, który powinien obejmować następujące kroki (na podstawie: Eagles, McCool, Haynes 2002):

A. Zaplanowanie monitorowania i ewaluacji

A.1 Utworzenie zespołu badawczego. Skład tego zespołu zależy od rodzaju obszaru, którego ma dotyczyć proces ewaluacji. Dla parku narodowego kluczowym członkiem jest reprezentant parku, dla parków krajobrazowych i innych obszarów będą to reprezentanci władz gmin. Do zespołu powinni należeć: reprezentanci podaży turystycznej i innych usługodawców, mieszkańców, a także jednostek związanych z bezpieczeństwem i organizacją ruchu (np.

straż pożarna). Ważnym krokiem jest zaangażowanie operatorów turystycznych z sektora prywatnego. Są to często chętni i przydatni partnerzy w programie badań nad turystyką, którzy pomagają w finansowaniu badań i dostarczają pomoc w ich prowadzeniu. Mogą oni udostępniać własne wyniki badań dla władz parku narodowego lub gminy. W zachęcaniu do badań nad rozwojem turystyki na obszarach przyrodniczo cennych pomocne może być partnerstwo publiczno-prywatne. Jeśli w regionie działają organizacje pozarządowe zajmujące się ochroną przyrody lub turystyką, to też powinny być włączone w proces monitorowania rozwoju turystyki. W warunkach polskich ważna jest współpraca z Lokalnymi Organizacjami Turystycznymi.

A.2. Zorganizowanie spotkania zespołu. Spotkanie daje możliwość zgłoszenia uwag związanych z diagnozą sytuacji w turystyce dla danego interesariusza, a także pozwala na swobodną dyskusję.

B. Opracowanie programu monitorowania

B.1. Identyfikacja wskaźników, które należy monitorować (wskaźniki opisane zostały we wcześniejszej części ekspertyzy).

B.2. Wybór metod pomiaru (poza wskaźnikami można wykorzystać omówione powyżej metody badań pierwotnych).

B.3 Identyfikacja limitów lub zakresów dopuszczalnych zmian. Ustala się, jaki poziom zmian wywołanych ruchem turystycznym jest dla danego obszaru dopuszczalny.

B.3. Opracowanie operacyjnego planu monitorowania. Plan powinien zawierać działania, podmioty odpowiedzialne za nie oraz czas realizacji.

C. Prowadzenie monitoringu.

C.1. Szkolenie personelu, kierowników i przedstawicieli społeczności. Dla zapewnienia ochrony środowiska przyrodniczego i minimalizowania negatywnych skutków dla różnorodności biologicznej bardzo ważne staje się informowanie mieszkańców i usługodawców o konsekwencjach działań, które mogą mieć szkodliwe skutki dla środowiska przyrodniczego (np. zakładanie trawników, nasadzenia obcych gatunków roślin itp.).

C.2. Prowadzenie monitoringu i zbieranie danych. Monitoring może być prowadzony przez specjalną komórkę (w parku narodowym lub w gminach może to być wyspecjalizowany dział, w innych jednostkach może być to grupa specjalnie przeszkolonych wolontariuszy).

C.3. Przedstawienie wyników monitoringu. Wyniki powinny być przekazane do: władz lokalnych i władz parków narodowych, mieszkańców, usługodawców oraz turystów. W procesie rozpowszechniania informacji ważna jest współpraca z lokalnymi mediami, takimi jak gazety, stacje radiowe, portale internetowe lub internetowe fora dyskusyjne itp. Stosowne informacje mogą być rozpowszechniane przez organizacje partnerskie, w szczególności te zaangażo-

wane w lokalny sektor turystyczny. Przekaz powinien być dostosowany do potencjalnych odbiorców. Personel lub wolontariusze obszaru chronionego mogą aktywnie zachęcać do rozpowszechniania wyników badań, poprzez konferencje, specjalne wykłady i bezpośrednią wysyłkę wyników badań. W upowszechnianiu wyników badań ważną rolę odgrywa ich interpretacja, którą mogą zająć się wyspecjalizowani pracownicy (np. z działu edukacji parku narodowego lub stosownego działu urzędu gminy). Wiele programów interpretacyjnych dla parków wyjaśnia zwiedzającym wyniki badań, co z kolei może poprawić zarządzanie turystyką.

D. Ocenianie i doskonalenie monitoringu.

Oceną monitoringu powinni zająć się twórcy systemu dla danego obszaru ewentualnie zainteresowane instytucje badawcze. Przekazywanie danych wyspecjalizowanym instytucjom badawczym pozwala na dokładniejszą analizę i tworzenie zasobów danych wtórnych. Rozwój badań może być wspierany poprzez stymulowanie badań za pomocą nagród. Zainteresowane podmioty (władze parku lub województw, powiatu czy gminy) mogą przyznawać nagrody badaczom branży turystycznej.

Proces monitorowania rozwoju turystyki powinien być prowadzony w sposób zorganizowany i systematyczny oraz angażować wszystkich interesariuszy. Powinien opierać się na współpracy, dzięki czemu może być inicjatywą wspierającą rozwój lokalny. Monitoring pozwala na ocenę stanu obecnego w ORT w obszarze turystyki zrównoważonej. Jego uzupełnieniem jest prognoza przyszłości pozwalająca na planowanie rozwoju turystyki. Można zaproponować listę pytań wstępnych dla planowania rozwoju turystyki na obszarze przyrodniczo cennym:

1. Czy skala planowanego rozwoju turystyki na obszarze przyrodniczo cennym jest zgodna z celami ochronnymi pod względem przestrzeni, liczby turystów i długości ich pobytu?
2. Czy istnieją alternatywne sposoby wykorzystania obszaru, które powinny być rozważone (rolnictwo, leśnictwo, czy zamknięcie dla celów naukowych)?
3. Jakie działania należy podejmować, aby zachować charakter tego miejsca (infrastruktura, dobór usług, form turystyki)?
4. Czy proponowany rozwój turystyki będzie wzmacniał cele ochronne i czy będzie wspierał tradycję i kulturę ludności miejscowej?
5. Czy rozwój proponowanych form turystyki spowoduje utrudnienia komunikacyjne?
6. Jakie są propozycje w celu dalszego zarządzania i utrzymania miejsca?

Postawione powyżej pytania mają charakter ogólny i nie zawsze jest możliwa dokładna odpowiedź na każde z nich. Ich celem jest uzmysłowienie zarządzającym (i grupom partnerskim) znaczenia problemów turystyki zrównoważonej, które ze swej istoty obejmują cele

ekonomiczne i społeczne, a jednocześnie ekologiczne. Aby system monitoringu służył turystyce zrównoważonej powinien umożliwić wykrycia zmian wynikających z działalności człowieka i zauważenia wahań środowiskowych. Dla konkretnych ORT ważna jest też jego osiągalność, czyli uwzględnienie zdolności do sfinansowania i przeprowadzenia zalecanych procedur. Plany ewaluacji muszą odpowiadać możliwościom konkretnego ORT.

Popyt turystyczny charakteryzuje się wpływem wielu różnorodnych czynników, które są trudne do przewidzenia (Nieżgoda 2012b). Przykładem może być wybuch pandemii COVID-19, która zmieniła sytuację na rynku turystycznym.

3.6. Ocena możliwości rozwoju turystyki zrównoważonej w dobie pandemii COVID-19

W wyniku globalnej pandemii COVID-19, światowa gospodarka staje przed wyzwaniami kryzysu w wymiarze gospodarczym i społecznym. Jego skutki są trudne do oszacowania, jednak wpływ na branżę turystyczną jest niezaprzeczalny (Kowalska, Niezgoda 2020). Turystyka jest dziedziną, której istotę stanowi opuszczenie miejsca stałego zamieszkania, dlatego rynek turystyczny wyjątkowo silnie zareagował na ograniczenia podróży i działalności gospodarczej, które wprowadzone zostały w celu zahamowania zachorowań.

Po pierwsze, pandemia wpłynęła na zachowania konsumentów, którzy z obawy o swoje zdrowie zmienili decyzje odnośnie do wyjazdów wakacyjnych. Po drugie, z uwagi na zagrożenie, rządy wprowadziły ograniczenia wyjazdów, jak również działalności różnego typu przedsiębiorstw. W rezultacie, potencjalni turyści nie wybierali uczestnictwa w określonym wcześniej rodzaju turystyki tylko albo rezygnowali w ogóle z uprawiania turystyki, albo zmieniali formę i miejsce wypoczynku (Kowalska, Niezgoda 2020).

UNWTO wskazuje, że w pierwszym kwartale 2020 roku nastąpił 22% spadek przyjazdów turystycznych (UNWTO, 2020b). Prognozy wskazują, że kryzys spowodowany pandemią COVID-19 może prowadzić do spadku przyjazdów turystycznych nawet o 60% do 80% w porównaniu do roku 2019 (UNWTO, 2020b). Te przewidywania się sprawdzają, ponieważ w październiku 2020 (UNWTO, 2020a) ogłoszono, że w lipcu i sierpniu, które uznawane są za szczytowy sezon o największej liczbie międzynarodowych przyjazdów turystycznych, nastąpił ich spadek o ok. 79% - 81%. Pandemia COVID-19 uznawana jest za światowy kryzys (Polyzos, Samitas, Spyrido 2020; Ying, Wang, Liu, Wen, Goh 2020), którego konsekwencje dotyczą w szczególności rynku turystycznego (Tsionas 2020). Tego typu zmiany również dotyczą sytuacji w Polsce.

Tak, jak stwierdzono w części 1 i 2 opracowania, turystyka zrównoważona nie stanowi odrębnej formy turystyki, tylko uwzględnia różne rodzaje turystyki, pod warunkiem jednoczesnego spełnienia celów ekologicznych, społecznych i ekonomicznych (Nieżgoda 2006; Niezgoda 2020). Badając możliwości jej rozwoju w czasie pandemii COVID-19 należy uwzględnić:

- diagnozę zmian w turystyce w poszczególnych etapach ograniczeń wprowadzonych przez rząd w celu zapobiegania rozprzestrzeniania się pandemii,
- prognozę jak pandemia wpłynie na rozwój turystyki w ujęciu podaży (przedsiębiorstwa turystyczne, hotele, gastronomia, atrakcje), jak też popytu (turyści).

W pierwszej części restrykcji rządowych i ograniczeń pod hasłem #zostanwdomu zachęcano społeczeństwo do „in door activity”. W takiej sytuacji wiele obiektów noclegowych, gastronomicznych i atrakcji turystycznych musiało zostać zamkniętych. Zgodnie z rekomendacjami Polskiej Organizacji Turystycznej, podjęto akcje: promowania wirtualnego kontaktu z turystą zamiast wyjazdów w określone miejsca, zachęcania do oglądania filmów promocyjnych, organizacji wirtualnych konkursów i quizów z nagrodami w postaci wejściówek i specjalnych zaproszeń do długoterminowego wykorzystania oraz - co jest istotne z punktu widzenia obszarów przyrodniczo cennych - promowania bogactwa pięknej przyrody i naturalnych atrakcji turystycznych (POT 2020). Dla obszarów chronionych czas pandemii był dla wielu obszarów czasem „oddechu dla przyrody”. Dla turystów czas pandemii mógł zaowocować edukacją w zakresie walorów turystycznych i ich ochrony.

W kolejnym etapie pandemii, kiedy restrykcje zostały złagodzone i możliwe było aktywne uczestnictwo w turystyce, polskie przedsiębiorstwa turystyczne podejmowały kreatywne działania na krajowym rynku turystycznym. Takie zachęty do odpoczynku w Polsce były pożądanym impulsem wspierającym polskich usługodawców, co spełniało założenia turystyki zrównoważonej. Cel ekonomiczny był realizowany, a bardzo często również spełniano cele społeczne, którymi jest kontakt z innymi osobami, regeneracja sił, wymiana międzypoleczna, utrzymywanie miejsc pracy itp.

Jednak nagły napływ turystów do polskich regionów nie zawsze miał pozytywne skutki, szczególnie w odniesieniu do obszarów przyrodniczo cennych. Obszary te były odwiedzane przez grupy turystów, którzy nie zawsze byli zainteresowani przyrodą, a pobyt w parku narodowym traktowali, jako zastępstwo innego wyjazdu (zagranicę, do dużych kurortów itp.) a nawet innej aktywności (impreza towarzyska, zakupy w galerii handlowej, ćwiczenia na siłowni) (Nieżgoda, Markiewicz 2021).

Zatem pobyt turystów, którzy nie są zmotywowani chęcią przebywania w środowisku o największych walorach, a niejako są zmuszeni do przebywania w nich, może być efektem szkodliwym. Może również wywołać zatłoczenie, a konieczność używania maseczek, rękawiczek i jednorazowych opakowań w gastronomii może być czynnikiem wpływającym na za-

śmiecenie obszarów przyrodniczo cennych w dobie pandemii. Napływ wielu osób na tereny przyrodniczo cenne wiąże się też z generowaniem hałasu. Należy pamiętać, że jest to istotny, a często lekceważony czynnik zakłócający relacje świata zwierząt.

W sytuacji, gdy Polacy zmęczeni byli "zamknięciem" w domu, ale w obawie o swoje bezpieczeństwo w większości poszukiwali miejsc z dala od innych turystów. Największą popularnością w wyszukiwarce Google cieszyły się przede wszystkim miejsca, które można odwiedzić niedaleko miejsca zamieszkania turysty, położone blisko natury - parki narodowe i góry (hasła: Tatrzański Park Narodowy, Puszcza Białowieska, Poleski Park Narodowy, Pustynia Błędowska, Turbacz), spadła zaś liczba wyszukiwania miejsc, które były niezwykle popularne w ostatnich latach i dotyczyły dużych skupisk ludzkich takich jak parki rozrywki czy popularne miejscowości turystyczne (hasła: Energylandia, ZOO Wrocław, Zamek Czocha, Kaziemierz Dolny, Karpacz) (wGospodarce 2020). Zatem zauważa się spadek uczestnictwa w turystyce masowej na rzecz wyjazdów kameralnych. Z punktu widzenia turystyki zrównoważonej pozytywnymi działaniami są:

- turystyka w małych grupach, tematyczna albo aktywna (rowery, kajaki, wędrówki),
- poznawanie miejsca zamiast intensywnego przemieszczania się.

Zmiany zachowań turystów dotyczyły też wyboru środka transportu i obiektu noclegowego. Prawie 60% Polaków wskazało unikanie transportu publicznego na rzecz własnego samochodu. Jest to cecha przeciwna idei turystyki zrównoważonej, która zachęca do eliminowania zanieczyszczenia środowiska poprzez korzystanie z transportu publicznego (Nieżgoda, Markiewicz 2021). W ramach zakwaterowania hotel nadal był wybierany jako główny typ noclegu, jednak ponad 50% turystów na pytanie o zmiany w podróżowaniu w czasach pandemii wskazało omijanie dużych hoteli (ING, 2020). Ta cecha jest pozytywna, ponieważ łączy się ze wspieraniem małych przedsiębiorstw i lokalnych usługodawców.

Podsumowując, diagnoza oceny turystyki zrównoważonej w dobie pandemii powinna uwzględniać (Nieżgoda, Markiewicz 2021):

- zmiany liczby turystów na obszarach przyrodniczo cennych,
- zmiany w ruchu turystycznym (korzystanie ze środków transportu publicznego vs. własnych środków transportu),
- zmiany struktury wykorzystania obiektów noclegowych (obiekty małe, lokalne vs. hotele sieciowe),
- ocenę nowych produktów turystycznych i przedsięwzięć, które powstały jako wynik potrzeb turystów wobec pandemii (np. lokalne wycieczki, nowe formy noclegu),
- ocenę gospodarki odpadami, w szczególności ilość śmieci wygenerowanych dodatkowo przez wymogi pandemii COVID-19.

Prognozowanie zmian wywołanych pandemią COVID-19 może opierać się jedynie na szacunkach, ponieważ na obecnym etapie specjaliści nie potrafią przewidzieć zakończenia zagrożenia epidemicznego. Okres wychodzenia z kryzysu zdecydowanie będzie się różnił pomiędzy poszczególnymi krajami, a efekty pandemii będą widoczne zarówno po stronie popytu, jak i podaży. Jak duże będą skutki epidemii trudno określić głównie ze względu na ogromny zasięg oraz fakt, iż próba historycznych przypadków jest niewielka (Sieroń 2020). Analiza przyszłości turystyki zrównoważonej w wyniku zmian wywołanych pandemią COVID-19 powinna dotyczyć podaży i popytu turystycznego.

Biorąc pod uwagę podaż turystyczną w ramach turystyki zrównoważonej należy podjąć następujące działania:

- szacowanie liczby upadłych przedsiębiorstw w skali lokalnej, które nie wytrzymały spadku liczby klientów i zmian na rynku,
- ocenę skali nowych przedsięwzięć, projektów i kreatywnych działań firm, które musiały dostosować się do nowych warunków,
- ocenę skali zwiększenia zatłoczenia obszarów cennych przyrodniczo,
- badanie stanu roślinności, a także dynamikę jej regeneracji (badanie biosfery) na obszarach przyrodniczo cennych.

Badanie popytu, czyli liczby i rodzajów turystów jest bardzo złożone, ponieważ na ich decyzje odnośnie do miejsca wypoczynku wpłynęły nie tylko indywidualne potrzeby, ale również wymagania zewnętrzne o charakterze tymczasowym (obostrzenia rządowe w celu zmniejszenia liczby zachorowań).

Cennym byłoby badanie motywów pobytu w wybranym miejscu. Czy był to wybór wynikający z zainteresowania turysty na przykład, ochroną przyrody, czy był to wybór zastępczy (wyjazd w kraju do obszarów cennych przyrodniczo zamiast innego wyjazdu, albo a nawet innej aktywności).

Badanie motywacji wiąże się jednak z koniecznością badań pierwotnych (ankiety, wywiady), które są czasochłonne i związane dużymi kosztami. W czasie pandemii turystyczny ruch wyjazdowy Polaków został zastąpiony wyjazdami krajowymi i może to wpłynąć na zatłoczenie obszarów przyrodniczo cennych (Nieżgoda, Markiewicz 2021). Pojawia się pytanie, czy po zakończeniu zagrożenia epidemicznego osoby które zastąpiły planowane podróże zagraniczne podróżami krajowymi wrócą do dawnych przyzwyczajeń, czy będą podróżować w kraju. Zakres, w jakim te zmiany w nawykach turystów utrwala się po ustąpieniu pandemii, będą zależęć też od działań podjętych w trakcie jej trwania i kontynuowanych po jej zakończeniu przez podmioty podaży turystycznej. Nowo powstałe produkty turystyczne i podjęte działania w ramach nowych zasad promocji i obsługi ruchu turystycznego mogą zmienić zachowania turystów. Ważnego znaczenia nabiera odkrycie przez te podmioty możliwości, jakie oferuje rozwój technologii.

Przyjmując cele turystyki zrównoważonej wykorzystanie zmian technologicznych może być skutecznym działaniem w zakresie ochrony przyrody cennych obszarów. Przykładem mogą być wirtualne spacery po parkach narodowych, wykorzystywane w czasie pandemii, po jej ustaniu, nadal będą możliwe i mogą stanowić pierwszy punkt styczności turysty z parkiem, służyć edukowaniu turysty, który chce być do spotkania z danym regionem przygotowany (Nieżgoda, Markiewicz 2021). Modyfikacja może również dotyczyć oferty edukacyjnej, która w formie zdalnej przynajmniej częściowo będzie kontynuowana ze względu na rozszerzenie powszechniejszej akceptacji technologii cyfrowych w czasie pandemii. Podmioty podaży mogą stwierdzić, iż ze względów ekonomicznych bardziej opłacać się będzie oferowanie części usług w postaci zdalnej. Równie ważne są działania w ramach edukacji dzieci i młodzieży, na przykład, kursy online oraz wirtualne warsztaty dla nauczycieli.

Modyfikacja produktu turystycznego na obszarach przyrodniczo cennych dotyczy też może podmiotów świadczących usługi noclegowe, gastronomiczne i informacyjne. Może nastąpić poziom automatyzacji oraz wykorzystania środków gwarantujących indywidualne i społeczne bezpieczeństwo, na przykład, zmniejszenie pojemności obiektów noclegowych i gastronomicznych, rozpowszechnienie programów wirtualnych przewodników, transakcji bezgotówkowych i rezerwacji online oraz mobilnych centrów dla zwiedzających.

Zbyt duży napływ turystów wywołany ograniczeniem możliwości spędzenia czasu w inny sposób w trakcie pandemii może być szkodliwy nie tylko dla obszarów przyrodniczo cennych i ich ekosystemów, ale również powodować zbyt duże zatłoczenie, które może mieć skutki negatywnego odbioru przez mieszkańców i innych turystów. Jeśli zatłoczenie obszarów cennych przyrodniczo wywoła spadek przyjazdów turystów o motywacjach proekologicznych, może być to szkodliwe w długiej perspektywie.

Aby rozwijać turystykę zrównoważoną po zakończeniu pandemii należy dążyć do zachęcenia do przyjazdu w te miejsca turystów zainteresowanych ochroną przyrody (ekoturystów). Uwzględnienie cech turystów związanych z postawami względem środowiska społecznego i przyrodniczego uzupełnia tradycyjną segmentację rynku nabywców i umożliwia skupienie się na tych rynkach docelowych, których potrzeby mogą być zaspokojone bez zakłócania równowagi ekologicznej na danym obszarze. (Nieżgoda 2010a, Niezgoda 2006).

IV. PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Na obszarach przyrodniczo cennych walory przyrodnicze zapewniają przewagę konkurencyjną w stosunku do innych regionów turystycznych. W celu utrzymania tych walorów wzrost inwestycji i liczby ludności może być efektem niepożądanym. Dysfunkcje turystyki dotyczą w szczególności zjawisk o charakterze przestrzennym i społecznym, a przejawiają się niszczeniem krajobrazu i degradacją walorów środowiska przyrodniczego i kulturowego. Środowisko pełni dwojaką rolę w rozwoju turystyki (Nieżgoda 2006). Po pierwsze, zapewnia walory, atrakcyjność i niepowtarzalność produktu turystycznego (konkurencyjność), po drugie, odbiera negatywne skutki rozwoju turystyki (zanieczyszczenie, zatłoczenie). Aby napływ turystów nie powodował niszczenia walorów, decydujących o atrakcyjności regionu, należy uwzględnić założenia turystyki zrównoważonej. Jej istotą jest dążenie do osiągnięcia triady współzależnych i uzupełniających się celów: ekologicznych, ekonomicznych i społecznych. Jak wykazano w niniejszym opracowaniu, turystyka zrównoważona nie jest odrębną formą turystyki, tylko koncepcją, która tworzy ramy dla zrównoważonego rozwoju różnych form turystyki, które będą pożądane dla zrównoważonego rozwoju konkretnego obszaru (Nieżgoda 2020).

Wyjątkowe znaczenie turystyki zrównoważonej należy zauważyć w odniesieniu do obszarów przyrodniczo cennych. W opracowaniu wskazano na elementy koncepcji turystyki zrównoważonej, których uwzględnienie umożliwi jej realizację. Tymi uzupełniającymi się wzajemnie elementami turystyki zrównoważonej są:

- plany i strategie, które muszą uwzględniać dostęp do zasobów różnych dziedzin gospodarki rozwijanych na danym, terenie i być spójne na różnych poziomach podziału administracyjnego kraju,
- świadomość ekologiczna, która musi dotyczyć zarówno turystów, jak też wszystkich podmiotów związanych z tworzeniem usług turystycznych,
- współpraca pomiędzy tymi podmiotami, jak też pomiędzy usługodawcami, mieszkańcami a władzami lokalnymi, a przede wszystkim władzami obszarów chronionych (parków narodowych),
- zarządzanie konfliktem, które uwzględnia ostrzegawczo-informacyjne, stymulujące, diagnostyczne i integrujące funkcje tego działania,
- informacja i edukacja, która powinna wzmacniać postawy ekologiczne, zarówno turystów (obecnych i potencjalnych), jak też mieszkańców, usługodawców i wszystkich interesariuszy związanych z rozwojem turystyki na obszarach przyrodniczo cennych,

- produkt turystyczny, który powinien uwzględniać elementy ekologiczne i kulturowe danego terenu,
- marketing, który powinien przyciągać pożądane segmenty turystów (ekoturystów), wspomagać rozproszenie ruchu turystycznego do obszarów mniej przeciążonych, a nawet ograniczać liczbę turystów zmierzających do obszarów o wyjątkowo cennych walorach przyrodniczych.

Jak wykazano w części poświęconej szczegółowym rekomendacjom dla polskich parków narodowych, uwzględnienie tych elementów pozwala na wykorzystanie różnych rozwiązań i daje możliwości eliminowania konfliktów pomiędzy różnymi typami użytkowania parków. Wyraźny konflikt pojawiający się pomiędzy człowiekiem a środowiskiem przyrodniczym wymaga często podjęcia takich działań, które w pierwszej kolejności ochronią środowisko. Przy czym, jak wskazują światowe trendy rozwoju turystyki, stale będzie wzrastać atrakcyjność nieskażonych cywilizacją regionów (Łuszczak 2010). Można do nich zaliczyć wiele polskich obszarów chronionych. Pomimo, że turystyka zrównoważona jest zagadnieniem złożonym i obejmuje wiele aspektów, można dokonywać oceny jej stanu w oparciu o różne wskaźniki. W niniejszym opracowaniu przedstawiona została analiza dostępności i przydatności wskaźników ETIS (2016) na potrzeby turystyki zrównoważonej polskich obszarów recepcji turystycznej. Jej rozwinięciem jest propozycja ewaluacji turystyki zrównoważonej, która uwzględnia inne metody badań, w szczególności badania pierwotne, które z uwagi na wyższe koszty i konieczność dłuższego czasu prowadzenia, mogą być stosowane jednorazowo w zależności od sytuacji na danym ORT. Turystyka jest zjawiskiem wielowymiarowym i na jej rozwój wpływają zróżnicowane czynniki, często trudne do przewidzenia i oszacowania. Takim nieprzewidzianym czynnikiem jest pandemia COVID-19, której skutki wywołały poważny kryzys na rynku turystycznym. W kolejnej części opracowania przedstawiono konieczną w tej sytuacji diagnozę zmian wywołanych COVID – 19 i prognozę sytuacji związaną z turystyką zrównoważoną na obszarach przyrodniczo cennych.

Obszary chronione są bardzo atrakcyjnym miejscem dla rosnącego zapotrzebowania na różne formy aktywności, do których zaliczana jest turystyka. Wyzwaniem dla zarządzających terenami chronionymi jest zapewnienie, aby odwiedzający mieli możliwość uczestniczenia w pożądanych aktywnościach i zajęciach, a jednocześnie byli świadomi i zachowywali te wartości, które stanowią o unikatowych cechach (walorach przyrodniczych) odwiedzanego obszaru. Promocja aktywności turystycznej może być wykorzystana do promocji obszaru i informowania o jego cennych wartościach, w tym różnorodności biologicznej. Należy pamiętać, że obszary chronione są ustanawiane przede wszystkim w celu zachowania procesów lub warunków biofizycznych (ekosystemy, fauna i flora, krajobraz naturalny). Turyści odwiedzający obszary chronione powinni nie tylko osiągać osobiste korzyści ale również, a może przede wszystkim, zrozumieć i docenić wartości, dla których dany obszar został utworzony.

V. ŹRÓDŁA

1. Awedyk, M., & Niezgodą, A. (2018). Resilience planning as an opportunity for future sustainable development in tourism. *Operations Research and Decisions*, 28(2), 23–40. <https://doi.org/10.5277/ord180202>
2. Briassoulis, H., & van der Straaten, J. (1992). *Tourism and the Environment*. Dodrecht–London–Boston: Kluwer Academic Publishers.
3. Buchwał, A., & Fidelus, J. (2010). Monitoring ruchu turystycznego przy użyciu czujników ruchu na przykładzie Tatrzańskiego i Babiogórskiego Parku Narodowego. *Nauka a zarządzanie obszarem Tatr i ich otoczeniem*, 3, 45–54.
4. Dziedzic, E. (1998). *Obszar recepcji turystycznej jako przedmiot zarządzania strategicznego. Monografie i Opracowania*. Warszawa: Szkoła Główna Handlowa.
5. Eagles, P. F. J., McCooland, S. F., & Haynes, C. D. (2002). *Sustainable Tourism in Protected Areas Guidelines for Planning and Management*. (A. Phillips, Red.). Gland, Switzerland and Cambridge, UK.
6. Kajala, L. (2007). *Visitor Monitoring in Nature Areas - a manual based on experiences from the Nordic and Baltic countries*. Stockholm: Swedish Environmental Protection Agency.
7. Kim, S.-O., & Shelby, B. (2006). Comparing Onsite and Offsite Methods for Measuring Norms for Trail Impacts. *Environmental Management*, 37(4), 567–578. <https://doi.org/10.1007/s00267-004-0317-1>
8. Kotler, P. (1994). *Marketing. Analiza, planowanie, wdrażanie i kontrola*. Warszawa: Gebethner & Ska.
9. Kowalczyk-Anioł, J., & Włodarczyk, B. (2017). Przestrzeń turystyczna przestrzeni konfliktu. *Prace i Studia Geograficzne*, 62(2), 53–72.
10. Kowalska, K., & Niezgodą, A. (2020). COVID-19 as tourist activity inhibitor – example of holiday plans of Poles. *Studia Periegetica*, (4), w druku.
11. Kruczek, Z. (2016). Problemy pomiaru i szacowania frekwencji w polskich atrakcjach turystycznych. *Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki. Społeczno-ekonomiczne problemy rozwoju turystyki*, XVI(16), 85–102.
12. Krukowska, R., Świeca, A., & Tucki, A. (2016). Kim jest turysta w parku narodowym? Wyniki badań ankietowych z Roztoczańskiego Parku Narodowego. W *Człowiek w turystyce. Role, potrzeby, zachowania, Warsztaty z Geografii Turystyki*, tom 7. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. <https://doi.org/10.18778/8088-293-5.08>
13. Lucas, R. C., & Stankey, G. H. (1985). Role of Research in Applying the Limits of Acceptable Change System. W *Proceedings of the Southern Recreation Research Conference* (ss. 1–15). Myrtle Beach, SC, USA.
14. Łuszczuk, M. (2010). Uwarunkowania rozwoju turystyki na obszarach przyrodniczo cennych. W ZYGMUNT Młynarczyk, A. Zajadacz, & M. Słowik (Red.), *Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki. Aspekty przyrodnicze rozwoju turystyki* (T. 5, ss. 9–20). Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
15. Machnik, A. (2018). Turystyka przyrodnicza w Wielkopolsce. *Przegląd Wielkopolski*, (2).
16. Majewski, J., & Lane, B. (2001). *Turystyka wiejska i rozwój lokalny*. Poznań: Fundacja Fundusz Współpracy.
17. Miazek, P. (2020). Przyczyny zróżnicowania ruchu turystycznego w polskich parkach narodowych. *Turyzm/Tourism*, 30(1), 73–86. <https://doi.org/10.18778/0867-5856.30.1.08>
18. Niezgodą, A. (2004). Problems of implementing sustainable tourism in Poland. *Economics and Business Review EBR*, 4(1), 30–42.

19. Niezgoda, A. (2006). *Obszar recepcji turystycznej w warunkach rozwoju zrównoważonego*. Poznań: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu.
20. Niezgoda, A. (2008). *The role of different tourism concepts and forms in the pursuance of sustainable development goals*. *Turyzm/Tourism*, 18(2), 75–85.
21. Niezgoda, A. (2010a). *Zastosowanie analizy strategicznej dla rozwoju turystyki zrównoważonej*. W Zygmunta Młynarczyk, I. Potocka, & A. Zajadacz (Red.), *Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki*. *Turystyka zrównoważona (T. VI, ss. 51–60)*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
22. Niezgoda, A. (2010b). *Rola świadomości ekologicznej w kształtowaniu konkurencyjnego produktu turystycznego*. W J. Sala (Red.), *Konkurencyjność miast i regionów na globalnym rynku turystycznym (ss. 197–217)*. Warszawa: PWE.
23. Niezgoda, A. (2011). *The role of environmental knowledge, attitudes and initiatives in the development of a tourism product*. *Turyzm/Tourism*, 21(1–2), 33–39.
<https://doi.org/10.2478/v10106-011-0004-6>
24. Niezgoda, A. (2012a). *Uwarunkowania wdrażania koncepcji rozwoju zrównoważonego na obszarach recepcji turystycznej*. W: *Wyzwania współczesnej polityki turystycznej: problemy polityki turystycznej*, A. Rapacz (Red.), *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, (259), 264–273.
25. Niezgoda, A. (2012b). *Popyt turystyczny - uwarunkowania i perspektywy rozwoju*. W B. Meyer (Red.), *Popyt turystyczny: zagadnienia podstawowe (ss. 11–25)*. Szczecin: Wydział Zarządzania i Ekonomiki Usług (US) Uniwersytetu Szczecińskiego.
26. Niezgoda, A. (2013). *Prosumers in the tourism market : the characteristics and determinants of their behaviour*. *Economics and Business Review EBR*, 13(4), 130–141.
27. Niezgoda, A. (2020). *Ekorozwój a rozwój zrównoważony – istota i zakres pojęcia na przykładzie turystyki w Puszczykowie*. *Przegląd Wielkopolski*, 3.
28. Niezgoda, A., & Markiewicz, E. (2018). *Świadomość ekologiczna a dywergencja zachowań konsumentów na rynku turystycznym*. *Marketing i Zarządzanie*, 52, 129–136.
<https://doi.org/10.18276/miz.2018.52-12>
29. Niezgoda, A., & Markiewicz, E. (2021). *The effects of the COVID-19 pandemic in National Parks - diagnosis and forecast of sustainable tourism*. *Studia Periegetica*, w druku.
30. Niezgoda, A., & Nowacki, M. (2020). *Experiencing Nature: Physical Activity, Beauty and Tension in Tatra National Park—Analysis of TripAdvisor Reviews*. *Sustainability*, 12(2), 601.
<https://doi.org/10.3390/su12020601>
31. *Parks for Life: action for protected areas in Europe*. (1994). Gland: IUCN.
32. Partyka, J. (2010). *Ruch turystyczny w polskich parkach narodowych*. *Folia Turistica*, (22), 9–23.
33. Polyzos, S., Samitas, A., & Spyridou, A. E. (2020). *Tourism demand and the COVID-19 pandemic: an LSTM approach*. *Tourism Recreation Research*, 0(0), 1–13.
<https://doi.org/10.1080/02508281.2020.1777053>
34. Przybylska, A. (2008). *Ochrona środowiska przyrodniczego, Formy ochrony przyrody i stopień ich udostępniania dla potrzeb turystyki*. W Zygmunta Młynarczyk & A. Zajadacz (Red.), *Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki. Przyrodnicze zasoby turystyczne i metody jej oceny (ss. 227 – 238)*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
35. Rogowski, M., & Małek, B. (2016). *Monitoring ruchu turystycznego w Parku Narodowym Górze Stołowych – założenia projektu i wstępne wyniki badań*. W Zygmunta Młynarczyk & A. Zajadacz (Red.), *Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki. Turystyka przyrodnicza i uwarunkowania jej rozwoju (ss. 79–97)*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
36. Sikora, K. (2014). *Szczęście Narodowe Brutto w Bhutanie – nowe Szangri-La? Polityki publiczne: kształtowanie i wdrażanie*. *Zarządzanie Publiczne*, 25(1), 63–72.
<https://doi.org/10.4467/20843968ZP.14.006.2179>
37. Skawiński, P. (2010). *Zarządzanie ruchem turystycznym w Tatrzańskim Parku Narodowym*. *Folia Turistica*, (22), 25–34.
38. Spychała, A., & Graja-Zwolińska, S. (2014). *Monitoring ruchu turystycznego w parkach narodowych*. *Barometr Regionalny*, 12(4), 171–177.

39. Stasiak, A. (1997). *Turystyka w parkach narodowych – obszary konfliktów*. *Turyzm/Tourism*, 7(2), 5–24.
40. Tomczyk, A. M., & Ewertowski, M. (2008). *Oddziaływanie wybranych form turystyki na środowisko przyrodnicze – przegląd metod badań*. W Z Młynarczyk & A. Zajadacz (Red.), *Uwarunkowania i palny rozwoju turystyki. Przyrodnicze zasoby turystyczne i metody jej oceny* (s. 239). Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
41. Tsionas, M. G. (2020). *COVID-19 and gradual adjustment in the tourism, hospitality, and related industries*. *Tourism Economics*, 135481662093303. <https://doi.org/10.1177/1354816620933039>
42. Weaver, D. (2001). *Ecotourism*. Melbourne: John Wiley & Sons.
43. Witkowski, Z., Mroccka, A., Adamski, P., Bielański, M., & Kolasińska, A. (2010). *Nielegalna dyspersja turystów - problem parków narodowych i rezerwatów przyrody w Polsce*. *Folia Turistica*, (22), 35–65.
44. Ying, T., Wang, K., Liu, X., Wen, J., & Goh, E. (2020). *Rethinking game consumption in tourism: a case of the 2019 novel coronavirus pneumonia outbreak in China*. *Tourism Recreation Research*, 0(0), 1–6. <https://doi.org/10.1080/02508281.2020.1743048>
45. Zaręba, D. (2000). *Ekoturystyka. Wyzwania i nadzieje*. Warszawa: PWN.

Źródła internetowe

1. *A piedi tra le nuvole*. (b.d.). Pobrano 18 listopad 2020, z <http://www.pngp.it/en/park-activities/walking-clouds>
2. *About park | Sečovlje Salina Nature Park*. (b.d.). Pobrano 18 listopad 2020, z <http://www.kpss.si/en/the-park>
3. *Bear Spray Canister Recycling*. (2019). Pobrano 17 listopad 2020, z https://www.nps.gov/articles/yell_bear-spray_recycle.htm
4. *Becoming a Carbon Neutral Park*. (2020). Pobrano 2 grudzień 2020, z <https://www.nps.gov/goga/learn/nature/carbon-neutral-park.htm>
5. *Białowiecki Park Narodowy*. (2007). *Białowiecki Park Narodowy - Strona główna*. Pobrano 1 grudzień 2020, z <https://www.bpn.com.pl/>
6. *Caring for our National Park*. (b.d.). Pobrano 18 listopad 2020, z <https://www.lakedistrict.gov.uk/caringfor>
7. *CBOS*. (2010). *Komunikat z badań. Powody do dumy i wstydu dla Polaków*. Pobrano z https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2010/K_030_10.PDF
8. *CET*. (b.d.). Pobrano 20 listopad 2020, z <http://www.cet.stawymilickie.pl/index.php?idS=57&In=pl>
9. *Costa Rica Is At Nearly 100% Renewable Energy For Electricity*. (2020). Pobrano 23 listopad 2020, z <https://cleantechica.com/2020/02/03/costa-rica-is-at-nearly-100-renewable-energy-for-electricity/>
10. *Costa Rica National Parks and Reserves encompass more than 25% of the country*. (b.d.). Pobrano 23 listopad 2020, z <https://www.govitcostarica.com/travelInfo/nationalParks.asp>
11. *Dolina Baryczy Poleca*. (b.d.). Pobrano 20 listopad 2020, z http://dbpoleca.barycz.pl/home?lang_id=1
12. *Ecobnb is the community of sustainable tourism*. (2013). Pobrano 19 listopad 2020, z <https://ecobnb.com/blog/sustainable-ecotourism-italy/>
13. *Electric Vehicles in Yellowstone*. (2019). Pobrano 17 listopad 2020, z <https://www.nps.gov/articles/evcharging.htm>
14. *Energy Efficiency*. (2015). Pobrano 2 grudzień 2020, z <https://www.nps.gov/goga/learn/management/energy-efficiency.htm>
15. *Environmentally-friendly transport in the Park | Sečovlje Salina Nature Park*. (b.d.). Pobrano 18 listopad 2020, z <http://www.kpss.si/en/news/climaparks/environmentally-friendly-transport-in-the-park>
16. *European Commission*. (b.d.). *European Tourism Indicators System for sustainable destination*

- management. Pobrano 3 listopad 2020, z https://ec.europa.eu/growth/sectors/tourism/offer/sustainable/indicators_en
17. European Commission. (2020). Environmental indicator catalogue. Pobrano z https://ec.europa.eu/eurostat/documents/1798247/6812352/Environmental+indicator+catalogue_pdf/
 18. Fairtrade and the Lake District. (b.d.). Pobrano 18 listopad 2020, z <https://www.lakedistrict.gov.uk/caringfor/projects/fairtrade>
 19. Fields of activity. (b.d.). Pobrano 19 listopad 2020, z https://www.parks.swiss/en/the_swiss_parks/fields_of_activity/
 20. Fix the Fells. (b.d.). Pobrano 18 listopad 2020, z <https://www.lakedistrict.gov.uk/caringfor/projects/fixthefells>
 21. Fundacja Lokalna Grupa Działania – Naszyjnik Północy. (2020). Pobrano 23 listopad 2020, z <http://lgdnp.org.pl/>
 22. Global Sustainable Tourism Council. (2018). Innovation Norway Sustainable Destination Standard . Pobrano 20 listopad 2020, z <https://www.gstcouncil.org/innovation-norway-sustainable-destination-standard/>
 23. Gołdap - Mazurski Zdrój . (b.d.). Pobrano 24 listopad 2020, z <https://uzdrowiskogoldap.pl/>
 24. Gołdap - Mazurski Zdrój Najlepszą Europejską Destynacją Turystyczną . (b.d.). Pobrano 24 listopad 2020, z <https://uzdrowiskogoldap.pl/2019/06/18/goldap-mazurski-zdroj-najlepsza-europejska-destynacja-turystyczna/>
 25. Golden Gate National Parks Conservancy. (b.d.). Pobrano 2 grudzień 2020, z <https://www.parksconservancy.org/conservation/food-parks>
 26. Golden Gate National Recreation Area Invites Proposals for Cafe and Gift Shop at Muir Woods National Monument. (2019). Pobrano 2 grudzień 2020, z <https://www.nps.gov/goga/learn/news/muwo-cafe-proposal.htm>
 27. Gran Paradiso Trademark of Quality. (b.d.). Pobrano 18 listopad 2020, z <http://www.pngp.it/en/quality-trademark>
 28. Green Buildings . (2019). Pobrano 2 grudzień 2020, z <https://www.nps.gov/goga/learn/management/green-buildings.htm>
 29. Green Purchasing. (2015). Pobrano 2 grudzień 2020, z <https://www.nps.gov/goga/green-purchasing.htm>
 30. greenways.by. (b.d.). Pobrano 23 listopad 2020, z <http://www.greenways.by/index.php?content&id=82&lang=pl>
 31. Greenways. (b.d.). Pobrano 23 listopad 2020, z <https://www.greenways.org.pl/>
 32. Grupa Partnerska Wrzosowa Kraina. (2019). Katalog produktów i usług z Wrzosowej Krainy.
 33. [renewable-energy-for-electricity/](https://www.wrzosowakraina.pl/renewable-energy-for-electricity/)
 34. GUS. (2020) pobrano 8 grudnia z <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/srodowisko-energia/srodowisko/ochrona-srodowiska-2020,1,21.html>
 35. ING. (2020). Jak Polacy spędzą lato 2020? – wyniki raportu Think Forward Initiative | Informacja prasowa. Pobrano 2. listopada 2020, z <https://media.ing.pl/informacje-prasowe/926/pr/547652/jak-polacy-spedza-lato-2020-wyniki-raportu-think-forward-initiative>
 36. Kowalczyk, R., Gutowski, J. M., Jaroszewicz Białowieska, B., Geobotaniczna, S., Niedziałkowski, K., Rok, J., ... Wójcik, J. M. (2018). Puszcza Białowieska. Park narodowy. Ochrona i rozwój regionalny . Białowieża. Pobrano 15 listopada 2020 z https://www.wwf.pl/sites/default/files/2018-11/PNPB_broszura_FIN%281%29.pdf
 37. Living Lakes Network. (b.d.). Pobrano 20 listopad 2020, z <https://www.globalnature.org/en/living-lakes>
 38. Lokalna Grupa Działania Wrzosowa Kraina. (2015). Strategia Rozwoju Lokalnego kierowanego przez społeczność stowarzyszenia Lokalna Grupa Działania „Wrzosowa Kraina” w ramach programu rozwoju obszarów wiejskich na lata 2014-2020. Pobrano z <https://wrzosowakraina.pl/prow-2014-2020/lokalna-strategia-rozwoju/>
 39. Miody Mazur. (b.d.). Pobrano 24 listopad 2020, z <https://miodymazur.pl/>

40. Muir Woods National Monument . (b.d.). Pobrano 2 grudzień 2020, z <https://www.nps.gov/muwo/index.htm>
41. Official site for the Lake District National Park. (b.d.). Pobrano 18 listopad 2020, z <https://www.lakedistrict.gov.uk/home>
42. Park Narodowy Teide. (b.d.). Pobrano 18 listopad 2020, z https://www.volcanoteide.com/pl/park_narodowy
43. Park tasks | Sečovlje Salina Nature Park. (b.d.). Pobrano 18 listopad 2020, z <http://www.kpss.si/en/the-park/park-tasks>
44. PARTNERSTWO dla Doliny Baryczy. (2020). Pobrano 20 listopad 2020, z <http://nasza-barycz.pl/kim-jestesmy-5>
45. POT. (2020). Ogólne rekomendacje dla branży turystycznej i okołoturystycznej zajmującej się turystyką krajową i przyjazdową. Pobrano 20 listopad 2020, z <https://www.pot.gov.pl/pl/covid-19/ogolne-rekomendacje-dla-branzy-turystycznej-i-okoloturystycznej-zajmujacej-sie-turystyka-krajowa-i-pryjazdowa#r>
46. Service, U. S. N. P. (2019). Mammoth Hot Spring Historic District Acorn Lights Improvement Project. Pobrano 17 listopad 2020, z https://www.nps.gov/articles/mammoth_acorn_lights.htm?utm_source=article&utm_medium=website&utm_campaign=experience_more&utm_content=small
47. Sieroń, A. (2020). Sieroń: Czy pandemia COVID-19 spowoduje zapaść globalnej gospodarki? Pobrano 20 listopad 2020, z <https://mises.pl/blog/2020/03/14/sieron-czy-pandemia-covid-19-spowoduje-zapasc-globalnej-gospodarki/>
48. sLOVEnia green: The Sečovlje Salina Nature Park - Interreg. (b.d.). Pobrano 18 listopad 2020, z <https://www.interreg-central.eu/Content.Node/sLOVEnia-green--The-Se-ovlje-Salina-Nature-Park.html>
49. Solid Waste Diversion. (b.d.). Pobrano 2 grudzień 2020, z <https://www.nps.gov/goga/learn/management/solid-waste-diversion.htm>
50. South and Central America | Sustainable Tourism. (b.d.). Pobrano 23 listopad 2020, z <https://sustainabletourism.net/case-studies/australianz/south-and-central-america/>
51. Sustainability - Golden Gate National Recreation Area. (b.d.). Pobrano 2 grudzień 2020, z <https://www.nps.gov/goga/sustainability.htm>
52. Sustainability - Yellowstone National Park. (2019). Pobrano 17 listopad 2020, z <https://www.nps.gov/yell/getinvolved/sustainability.htm>
53. Sustainability in Costa Rica . (b.d.). Pobrano 23 listopad 2020, z <https://www.govisitcostarica.com/travelInfo/ecotourism/sustainability.asp>
54. Sustainable Alcatraz. (2020). Pobrano 2 grudzień 2020, z <https://www.nps.gov/goga/learn/nature/sustainable-alcatraz.htm>
55. Sustainable tourism initiatives. (b.d.). Pobrano 18 listopad 2020, z <https://www.lakedistrict.gov.uk/learning/factstourism/sustainable-tourism/sustainable-tourism-initiatives>
56. Swiss parks - What is a park? (b.d.). Pobrano 19 listopad 2020, z https://www.parks.swiss/en/the_swiss_parks/what_is_a_park/
57. Tatra National Park - poland.pl. (2017). Tatras sees record number of tourists in 2016 - Poland.pl. Pobrano 9 listopad 2020, z <https://poland.pl/tourism/nature/tatras-sees-record-number-tourists-2016/>
58. Tourism close to nature and culture in Swiss parks. (2019). Pobrano 19 listopad 2020, z <http://tourism4sdgs.org/initiatives/tourism-close-to-nature-and-culture-in-swiss-parks/>
59. Tourism Council of Bhutan. (b.d.). Tourism Policy . Pobrano 23 listopad 2020, z <https://www.tourism.gov.bt/about-us/tourism-policy>
60. UNWTO. (2020a). International Tourism Down 70% as Travel Restrictions Impact All Regions. Pobrano 2 listopad 2020, z <https://www.unwto.org/news/international-tourism-down-70-as-travel-restrictions-impact-all-regions>
61. UNWTO. (2020b). International Tourist Numbers Could Fall 60-80% in 2020, UNWTO Reports |

- UNWTO. Pobrano 2 listopad 2020, z <https://www.unwto.org/news/covid-19-international-tourist-numbers-could-fall-60-80-in-2020>
62. Visit Norway. (b.d.-a). Explore Norway's more sustainable destinations. Pobrano 20 listopad 2020, z <https://www.visitnorway.com/plan-your-trip/green-travel/sustainable-destinations/>
63. Visit Norway. (b.d.-b). Visit Norway. Pobrano 20 listopad 2020, z <https://www.visitnorway.com/>
64. Visiting Teide in a sustainable way. (2020). Pobrano 17 listopad 2020, z https://www.volcanoteide.com/en/the_company/sustainable_teide
65. Wesołowski, T., Gutowski, J. M., Jaroszewicz, B., Kowalczyk, R., Niedziałkowski, K., Rok, J., & Wójcik, J. M. (2018). Park Narodowy Puszczy Białowieskiej-ochrona przyrody i rozwój lokalnych społeczności. *www.forestbiology.org*, 2, 1. Pobrano 7 listopad 2020 z www.forestbiology.org
66. wGospodarce. (2020). Pandemia a trendy wakacyjne. Gdzie będą odpoczywać Polacy? - *wGospodarce.pl*. Pobrano 20 listopad 2020, z <https://wgospodarce.pl/informacje/81118-pandemia-a-trendy-wakacyjne-gdzie-beda-odpoczywac-polacy>
67. Wrzosowa Kraina. (2019). Pobrano 24 listopad 2020, z <https://wrzosowakraina.pl/>
68. Yellowstone's 2018 Sustainability Spotlight Projects. (2019). Pobrano 17 listopad 2020, z https://www.nps.gov/articles/yell-2018-sustainability-spotlight-projects.htm?utm_source=article&utm_medium=website&utm_campaign=experience_more&utm_content=small
69. Yellowstone News | Lake Hotel Receives Green Seal. (2015). Pobrano 17 listopad 2020, z <https://www.yellowstonenationalparklodges.com/press-releases/lake-yellowstone-hotel-receives-green-seal-certification-for-sustainable-operations/>
70. Yellowstone Re-introduces Hydro-electric Power. (2019). Pobrano 17 listopad 2020, z <https://www.nps.gov/articles/mammothhydro.htm>
71. Zimanga Private Game Reserve. (2020a). About us. Who we are. Pobrano 19 listopad 2020, z <https://zimanga.com/about/>
72. Zimanga Private Game Reserve. (2020b). Wildlife photography hides/blinds. Pobrano 19 listopad 2020, z <https://zimanga.com/hides/>

Akty Prawne

USTAWA z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody Dz. U. z 2020 r. poz. 55, 471, 1378.